

HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijk Zuidlimburg

---

ONTHULLING CORIOVALLUMZUIL

Bouw Thermenmuseum

Zaterdag 12 december j.l. werd te Heerlen in aanwezigheid van meer dan honderddertig belangstellenden, waaronder veel abonnees van het Land van Herle, een zuil onthuld ter symbolisering van Coriovallum, het romeinse Heerlen. De Coriovallumzuil, zoals haar passende naam zal zijn, is geplaatst op de hoek van het Raadhuisplein en de Coriovallumstraat, het punt, in de nabijheid waarvan in het begin onzer jaartelling de twee grote heerbanen Keulen—Boulogne en Xanten—Trier elkaar kruisten in het oppidum Corioallos, het tegenwoordige Heerlen.

De onthulling van de zuil, die ontworpen is door de dienst van Publieke Werken, met name ir A. L. G. Hoefnagels, hoofddirecteur en het hoofd van de Tekenkamer, de heer J. M. M. Harings, en op verdienstelijke wijze uitgevoerd door de Heerlense steenhouwerij Peter Rombach, ging met enige plechtigheid gepaard. In verband met het jaargetijde voltrok dit historisch gebeuren zich grotendeels in de hall van het Stadhuis.

In zijn openingswoord deed drs F. J. W. Gijzels, burgemeester van Heerlen, die de bijeenkomst leidde, de verheugende mededeling, dat de voorbereidingen voor de openlegging en conservering van de thermen zó ver gevorderd zijn, dat met de stichting van het cultuurhistorisch centrum in het hart van het moderne Heerlen binnen een redelijke termijn — de burgemeester sprak van 3 à 4 jaar — kan worden gestart. Dit grootse plan omvat de blijvende bezichtiging van het thermengebouw, de nieuwbouw van een gemeentelijk oudheidkundig museum met annex gemeentelijk centraal archiefdepot en historische uitleenbibliotheek, een nieuw gebouw voor de openbare Leeszaal alsmede een nieuwe huisvesting voor de gemeentelijke Muziekschool.

De burgemeester wees vervolgens op de 36 nieuwe verlichte beweg-

Na de onthulling: burgemeester drs F. J. W. Gijzels wijst naar de plaatsnaam Colonia Agrippina: Keulen.
Aan zijn linkerzijde de heer J. J. Jongen, voorzitter van de Historische Kring.

wijzeringsborden, die in de gemeente zijn geplaatst en waarop de verbindingsen met Heerlen naar de verschillende windrichtingen vermeld staan. Hij bracht de bewegwijzing in de romeinse tijd hiermee in verband en het plaatselijk ontmoetingspunt van belangrijke wegen, die Heerlen toentertijd met verschillende militaire-, handels- en cultuurcentra verbonden. Hieraan wil het gemeentebestuur de herinnering levendig houden door de plaatsing van een gedenkzuil, die niet bedoeld is als namaak-mijlpaal.

Als verantwoording voor het plaatsen van de gedenkzuil gaf de heer L. van Hommerich — door de burgemeester aangeduid als een man, wiens liefde voor de oudheid geen grenzen kent — een zeer interessante, doorwrochte en bijna uitputtende uiteenzetting over de omvang en de betekenis van het romeinse Coriovallum alsmede van de wegen langs welke men tot de — nog voor korte tijd verborgen — kennis daarvan gekomen is. Deze uiteenzetting, die boeide door inhoud en wijze van voordracht, werd met grote aandacht gevolgd en met een warm applaus beloond.

— door de burgemeester aangeduid als een man, wiens liefde voor de oudheid geen grenzen kent — een zeer interessante, doorwrochte en bijna uitputtende uiteenzetting over de omvang en de betekenis van het romeinse Coriovallum alsmede van de wegen langs welke men tot de — nog voor korte tijd verborgen — kennis daarvan gekomen is. Deze uiteenzetting, die boeide door inhoud en wijze van voordracht, werd met grote aandacht gevolgd en met een warm applaus beloond.

Daarna begaf het gezelschap zich naar het Raadhuisplein, waar zich ondanks het gure weer een groep belangstellenden uit de burgerij had verzameld. Zonder verdere formaliteiten onthulde de burgemeester de zuil, die zich nu als een waar monument vertoonde. Ze is van zwart graniet afkomstig uit Zuid-Beieren en heeft de vorm van een afgeknotte kegel van 240 cm. hoogte met een doorsnede van 78 cm. aan de voet en 58 cm. aan de top. Het gewaarte weegt 2.800 kg.. Ze rust op een voetstuk van beton met daarop een natuurstenen sokkel, het geheel geplaatst in een relief van een tiental natuurstenen, kegelvormige, vijfhoekige zuiltjes van 55 cm. hoogte.

Door zijn fraaie vorm is de Coriovallumzuil een aanwinst voor het stadsbeeld van Heerlen, maar ze dient in de eerste plaats om de eigen functie van romeins Heerlen, dat tot nu toe de best gekende vicus is in het huidige nederlandse Zuidlimburg, zoals door binnen- en buitenlandse deskundigen bij herhaling is beklemtoond, in een uitwendig symbolisch teken voor de stad en oostelijk Zuidlimburg blijvend te manifesteren. Want ook voor de omgeving van romeins Heerlen, die heden ten dage min of meer samenvalt met het oostelijk mijngebied ($\pm$ 230.000 inwoners), moet onze nederzetting een streekfunctie hebben gehad zodat de „zuil” ook in dit opzicht een van de historie uit samenwerkend symbool vertegenwoordigt.

Op de voorgrond o.m. mevr. A. C. A. Gijzels-Jeschar; het raadslid ir E. Ch. J. Dubois; locoburgemeester H. J. Schutgens; wethouder J. v.d. Woude; de raadsleden A. A. Hollanders en ir J. C. Schlösser. De raadsleden mevr. M. Paulen-Gerritsz, mr H. J. A. Prickartz, M. van Alebeek, K. Gort, P. H. F. Masthoff en M. C. Vermeulen bevonden zich ook in dit gezelschap. In dezelfde kring zagen we de heren H. Goltstein, wnd. gem. secretaris, ir P. J. A. Vlas, dir. gem. bedrijven en E. M. H. Bours, hoofd afd. onderwijs en culturele zaken. Op de achtergrond het gepaviseerde stadhuis met links het symbolisch bedoelde romeinse zuilenpaar van prof. ir F. Peutz.

Met bij het monument passende letters zijn er in de richting van de ligging der plaatsen waarheen de wegen leidden, de romeinse en de tegenwoordige namen aangegeven n.l.

aan de oostzijde: IVLIACVM — Jülich
COLONIA AGRIPINA — Keulen;

aan de zuidzijde: AVGVSTA TREVIRORVM — Trier;

aan de westzijde: ATVACA — Tongeren
GESORIANVM — Boulogne;

aan de noordzijde: THEVDVRVM — Tudderem
COLONIA TRAIANA — Xanten.

Aan de voet staat in letters van 30 cm. hoogte:

CORIOVALLUM.

Na de onthulling begaf zich het gezelschap weer naar de hall van het Raadhuis, waar door het gemeentebestuur verversingen werden aangeboden.

Ten slotte sprak de voorzitter van de historische Kring „Het Land van Herle” het slotwoord, waarin hij het gemeentebestuur van Heerlen hulde bracht voor het totstandbrengen van de Coriovallumzuil — een bewijs van daadwerkelijke belangstelling voor de historie van de gemeente. Hij merkte op, dat Heerlen zich daarbij in goed gezelschap van de op de zuil vermelde zustersteden van de romeinse tijd Keulen en Tongeren bevindt, die óók grote zorg aan hun romeins verleden besteden.

Hij bracht tevens hulde aan de initiatiefnemers, ontwerpers en uitvoerders van de Coriovallumzuil, het symbool van een verleden, dat sinds ruim 100 jaar geleden herontdekt is geworden. Bij Raadsbesluit van 4 dec. 1877 is Heerlen begonnen met het aanleggen van eigen gemeentelijke oudheidkundige verzamelingen. Bij Raadsbesluit van 21 nov. 1921 besloot men tot de oprichting van een gemeentelijke oudheidkundige dienst met aan het hoofd daarvan de zeer kundige heer P. Peters († 7 januari 1940). In de loop van deze eeuw werd met stukjes en brokjes ten gevolge van de nieuwbouw van het industriële Heerlen het romeinse woonniveau opengelegd. Het moderne Heerlen ontstond zodoende duidelijk op een eertijds vrij dicht bewoonde romeinse vicus met een centrumkern van $\pm 1 \text{ km}^2$.

Daarop volgde als slot van de plechtigheid een gezellig napraten.

J. J. JONGEN
voorzitter.

In de hall van het stadhuis tijdens de openingstoespraak van de burgemeester, waarin deze magistraat de „onthullende” mededeling deed over de in het vooruitzicht gestelde bouw van het Thermenmuseum met annex de bouw van andere openbare culturele instellingen.

Wat is er overgebleven van de taal der Romeinen

Dr P. L. M. Tummers

Onze taal wemelt van aan het Latijn ontleende woorden en deze zg. „dode” taal is nog levend genoeg om tot op heden nieuwe begrippen en nieuwe vindingen met een naam te sieren.

Motor, generator, projector, omnibus, locomotief, zij behoren tot de wereld van de *technicus*. *Abces, amputeren, angina, bloedtransfusie*, termen afkomstig uit de vaktaal van de *dokter* of *medicus*, zijn al gemeengoed geworden van de massa.

De wiskundige heeft zijn *sinus* en *tangens*, zijn *coördinaten, coëfficiënten* en *quotiënten*; de *jurist* of *advokaat* zijn paleis van *justitie*, zijn *jurisprudentie* en zijn *substituut*. De lerarenwereld bestaat uit *rectoren, conrectoren* en *docenten*, waaronder *classici* en *historici* en de studentenmaatschappij en de universiteit. . . . daar hoef ik niet aan te beginnen.

Maar over al deze Latijnse woorden in het Nederlands wil ik U niet spreken. Immers niet de Romeinen-in-het-Maasland hebben ons deze nagelaten. Het waren onze geleerden, onze humanisten, die behoefte hadden aan nieuwe woorden, en die ze uit de taalschat van de oude Romeinen opgediept hebben om ze met nieuwe begrippen te laden.

Evenmin zal ik U spreken over de woorden die bij de kristianisering ingevoerd werden, zoals *klooster-claustrum, munster-monasterium, preken-predicare, kruis-crucem*.

De bekering van onze streken is weliswaar begonnen in de Romeinse tijd, maar zij is eerst werkelijk omvangrijk geworden in de vroege middeleeuwen en eerst toen is de Latijnse christelijke terminologie in onze taal aangenomen.

Nee, ons interesseren op het ogenblik alleen de taalkundige resten van vier-en-een-halve eeuw Romeinse heerschappij, de taalkundige neerslag van eeuwenlange beïnvloeding door de Romeinse cultuur.

Wanneer wij het geheel van deze leenwoorden overzien, valt ons onmiddellijk op, dat twee terreinen wel bijzonder rijk vertegenwoordigd zijn: de woorden die herinneren aan de bouwmethode, de woonwijze en de woninginrichting van de Romeinen en de namen van planten en vruchten, die herinneren aan wat de Romeinen uit mildere streken hier ingevoerd hebben.

Ziehier een greep uit deze woordenschat:

Namen van onderdelen van het gebouw: muur-*murus*, poort-*porta*, venster-*fenestra*, kamer-*camera*, kelder-*cellarium*, zolder-*solarium*, keuken-*coquina*;

namen van bouw materiaal: kalk-*calx*, mortel-*mortarium*, tuf-*tophus*, tegel-*tegula*;

namen van meubilair: tafel-*tabula*, dis-*discus*, kist-*cista*, spiegel-*speculum*; namen van huisraad: emmer-*ampora*, aker-*aquarium*, kuip-*cupa*, fles-*flasca*, beker-*bicarius*, schotel-*scutella*, vork-*furca*, zak-*saccus*.

Namen van groenten: kool-*caulis*, poor (prei)-*porrum*, biet-*beta*, kervel-*caerefolium*, un (ui)-*unio*, eppe (selderie)-*apium*;

namen van vruchten: peer-*pirum*, pruim-*prunum*, kers-*cerisia*, perzik-*persica*, vijg-*figus*, okker (noot)-*nucarius*.

Tot het leven van de boerderij behoren verder nog: wikke-*vicia*, ezel-*asinus*, muil(dier of -ezel)-*mula*, *mulus*, boter-*butyrum*, kaas- *caseus*, (dors)vlegel-*flagellum*, wan-*vannum*; en tot het leven op een luxueuzere villa: roos-*rosa*, pauw-*pavo* en wijn-*vinum*.

De militaire terminologie is zeer schaars vertegenwoordigd. Wal-*vallum*, toren-*turris*, paal-*palus* hebben betrekking op de vestingbouw.

Handelstermen zijn: markt-*mercatus* en munt-*moneta*.

Vanzelfsprekend vinden wij ook enkele cultuurwoorden: school-*scola*, meester-*magister*, schrijven-*scribere*, dichten-*dictare*.

Interessant is dat ook enkele abstracte woorden, woorden uit de gevoels-sfeer, ontleend werden: zeker-*securus*, recht-*rectus*, klaar-*clarus*, vals-*falsus*, mank-*mancus*.

Over het algemeen kan men zeggen, dat deze nieuwe woordenschat het leven weerspiegeld van de Romeinse (Gallo-Romeinse) kolonist, de villa-bewoner met zijn landbouwbedrijf. Hij geeft tevens aan met welke nieuwheden de inheemse bevolking geïmponeerd werd.

Aan deze opsomming van woorden zou ik nog graag enkele taalkundige opmerkingen willen verbinden, omdat zij ons idee over de invloed van de Romeinse cultuur kunnen verhelderen.

De Latijnse *c* werd nog gedurende de eerste eeuwen na Christus uitgesproken als *k*. De Romeinse schrijver die wij meestal Cicero (Sisero) noemen, noemde zichzelf dus Kikero. Maar in de 3de eeuw begon een ontwikkeling van *k* vóór *e* en *i*, die in de 6e—7e eeuw uitliep op *tsj* of *ts*. Een voorbeeld: het Latijnse woord voor honderd (100) ontwikkelde zich van *kentum* tot *kjentum-tjentum-tsjentum* of *tsentum*.

Welnu, van deze ontwikkeling is geen spoor te bekennen in de hierboven genoemde woorden: kalk, kelder, keuken, kist, kers, kervel, wikke.

De *v* werd in het Latijn uitgesproken als *w*, dus Ovidius, *Walens*. Maar in het Rijnland is een inscriptie uit de late Keizertijd gevonden met de naam *Fictorianus*, waaruit dus blijkt, dat toen reeds de ontwikkeling van *w* naar *v* begonnen was.

Ook van deze ontwikkeling is geen spoor nawijsbaar in de hierboven geciteerde woorden: wijn, wal, wikke, wan, pauw.

Wij moeten hieruit concluderen, dat de taal der Romeinen in de late keizertijd geen invloed meer uitgeoefend heeft op de taal der Germanen. De periode waarin het Latijn bevruchtend gewerkt heeft op de taal van de bewoners van onze noordelijke streken, moet het economisch bloeitijdperk, eindigend in de tweede helft van de 3e eeuw, geweest zijn, de periode van de villa's, van de florerende landbouwbedrijven. Daarom dan ook dat de taal van de Romeinen in onze taal voornamelijk nog

leeft in de termen die betrekking hebben op het leven op de villa's. In de tweede helft van de derde eeuw komt er een einde aan het rustige leven van de landman, de villa's worden verwoest, het platteland wordt grotendeels verlaten en de Romeinen beperken zich tot een militaire bezetting. Dan blijkt het contact met de inheemse bevolking verloren. Er worden geen nieuwe woorden meer ontleend en de reeds ontleende woorden ontwikkelen zich verder onafhankelijk van het Latijn.

Het tweede deel van mijn voordracht wil ik wijden aan aardrijkskundige namen. Allereerst zijn er de namen die een stuk grond aanduiden, bijv. kamp, kemp uit *campus*, maar uit *mare*, pasch, pesch uit *pasuum*, weier uit *vivarium*, tommel uit *tumulus*, tomp, tomme uit *tumba*, straat uit (*via*) *strata*. Dit waren namen voor weiden, poelen, heuveltjes, kortom wat men in de plaatsnaamkunde „veldnamen” (duits: Flurnamen) noemt: onbewoonde percelen. In de loop der eeuwen zijn vele van deze onbewoonde percelen bebouwd geraakt en in het Maasland treffen wij verscheidene gehuchten of boerderijen aan met deze elementen, bijv. Op de Kamp, Engelenkamp, Termaar, Ingber (= in gen maar), Pasch, Pesch, Terweier, De Thomp, Terstraten.

De plaatsen die deze namen dragen, wijzen dus niet op Romeinse nederzettingen of Romeinse begraafplaatsen. Woorden als maar, kamp, pesch, tommel zijn uit het Latijn in de Germaanse woordschat terecht gekomen en konden toen gegeven worden aan talrijke terreinen, mits deze maar aan een bepaald begrip, een bepaalde karakteristiek beantwoorden.

Anders is het gesteld met echte plaatsnamen, namen van bewoonde punten. Deze kunnen wel wijzen op Romeinse nederzettingen.

De taal der Romeinen leeft o.a. voort in de talrijke Wiler-namen. Wiler is voortgekomen uit het Latijnse *villare*, dat betekent „bij een villa behorend”. De meest noordelijke Wiler-naam is Wiler aan het Wilermeer ten O. van Nijmegen. Dan zien wij verder zuidwaarts, steeds langs de Romeinse heerbanen: Wiler bij Lottum, Wiler bij Blerick, Wiler bij Venlo, Wiler bij Swalmen en Wiler bij Buchten. De Zuid-Limburgse Wiler-namen en de Duitse Weiler-namen mogen wij niet zonder meer hierbij rekenen. Zij dateren eerder uit de Merovingisch-Karolingische tijd.

In dezelfde Noord-Zuid-linie als de Wiler-namen vinden wij langs de Maas nog: Kessel uit het Latijnse *Castellum* „vesting”; Oost bij Eisden uit het Lat. *Augusta*, een naam die in het Romeinse rijk zeer veel voorkwam (o.a. *Augusta Trevirorum* = Trier en Aosta) en die getuigt van de Romeinse keizercultus. Tenslotte nog Maastricht uit *Traiectum* „oversteekplaats”, een nederzetting die de laatste tijd zijn geheimen steeds meer prijs geeft.

Deze plaatsnamen zijn allen ontleend aan de Latijnse woordschat. Maar over het algemeen is het Latijn niet erg produktief geweest bij de plaatsnaamgeving. Het merendeel der Romeinse nederzettingen in Gallië is niet uit het Latijn te verklaren. De Romeinen namen de oorspronkelijke (meestal Keltische) namen over, zij verplaatsten zelfs populaire Keltische namen naar niet-Keltische streken. Zo treffen wij een plaats

Lugdunum aan bij Katwijk, een Mediolanum dat waarschijnlijk Geldern is, en ook Noviomagus-Nijmegen is zo'n modenaam. Ook half-Latijnse, half-Keltische formaties komen voor, bijv. Augustodunum-Autun, Augustomagus-Senlis, Caesaromagus-Beauvais, Batavodurum, dat bij Nijmegen moet gelegen hebben.

Bijzonder geliefd was bij de Romeinen het Keltische achtervoegsel -acum, dat de betekenis had van „toebehorend aan een bepaald persoon”.

Wij komen namen op -acum, afgeleid van Keltische of Romeinse persoonsnamen, tegen in heel Gallië. Zelfs na de ineenstorting van het Romeinse rijk is dit achtervoegsel productief gebleven, zodat wij ook -acum-namen kennen die van Germaanse persoonsnamen zijn afgeleid.

Naar aanleiding van dit -acum „toebehorend aan een persoon”, een kleine uitweiding. Wanneer wij hier nagaan wat er overgebleven is van de taal der Romeinen, mogen wij niet nalaten te vermelden, dat de Germanen de gewoonte om nederzettingen te noemen naar de eigenaars, overgenomen hebben van de Romeinen. Een Romeinse fundus heette naar zijn eigenaar, de belastingplichtige. De Germanen kenden deze wijze van plaatsnaamgeving niet. Maar toen de Franken in de Volksverhuizingstijd in contact kwamen met de Romeinen, hebben zij het Romeinse systeem gefrankiseerd door plaatsnamen te creëren van het type persoonsnaam+heim of -hoven.

Wij keren nu weer terug tot de -acum-namen in het Maasland. Langs de heerbaan Heerlen—Keulen treffen wij aan Jülich uit Juliacum en Zieverich uit Tiberiacum, allebei plaatsnamen waarin Romeinse persoonsnamen (Julius, Tiberius) schuilen. Langs de N.O.-routes vinden wij Blerick uit Blariacum, Melik uit Moderiacum en Geverik uit Gabriacum. In deze drie namen schuilen Keltische persoonsnamen. Maar dat wil nog niet zeggen, dat daarom de eigenaars Kelten waren of de Keltische taal spraken. Er moet in de Romeinse tijd, zeker tijdens een bepaalde periode, een vermenging van verschillende talen geconstateerd worden. Deze vermenging wordt wel het duidelijkst geïllustreerd door de namen die voorkomen op de grafstenen uit de 2e eeuw, gevonden op het kerkhof van een Romeinse vicus bij Rimburch. Op deze grafstenen worden 20 personen vernoemd, die 28 namen dragen. Hiervan is de helft Romeins, 7% Germaans, 14% Keltisch en de rest kan niet met zekerheid bij een bekende taal ondergebracht worden.

Zoals het met de persoonsnamen stond, zo stond het ongeveer ook met de plaatsnamen:

1. echte Latijnse namen, en die heb ik U al genoemd;
2. Keltische namen, zoals Noviomagus, Blariacum en bovendien Teudurum =Tudderen, Catualium=Heel en Coriovallum = Heerlen;
3. onduidelijke namen als Ceucum=Kuik en Feresne=Dilsen.

Wij zien, dat het aan villa's zo rijke Zuid-Limburg arm is aan naamkundige resten uit de Romeinse tijd, terwijl de Romeinse heerbanen van Nijmegen naar Maastricht en Tongeren en van Xanten over Heerlen naar Keulen betrekkelijk goed voorzien zijn. Deze constatering leidt tot de conclusie, dat langs de heerbanen de overgang van de taal der Romeinen naar de taal van de hun opvolgende Germanen zo geleidelijk

verlopen is, dat de namen overgeleverd konden worden en tot nu toe behouden zijn gebleven. Op het platteland moet de verwoesting van de villa's en einde gemaakt hebben aan de bewoning. De namen konden niet overgeleverd worden, omdat er geen directe opvolgers waren en zijn zo voorgoed verloren.

Ik kan er niet aan ontkomen nog een woord te zeggen over de namen Coriovallum en Heerlen. Er zou een boek te schrijven zijn over alle verklaringen die men van deze twee namen gegeven heeft, maar ik geloof niet, dat het verstandig zou zijn dit te doen. Het meeste mag gerust vergeten worden.

De laatste jaren zijn er enkele zeer serieuze pogingen gedaan om tot een verklaring te komen. Ik kan er hier niet op ingaan. Ik zal U slechts mijn poging in het kort weergeven en laat het dan aan U over om ze bij de fantastische of serieuze te rangschikken. Zij heeft het vrij betrekkelijke voordeel boven de andere verklaringen, dat ze nog zeer jong is, zo jong dat nog niemand de gelegenheid gehad heeft om ze te weerleggen.

Coriovallum is een Keltische naam, identiek aan de Romeinse naam van Cherbourg, die ons slechts in samengetrokken vorm als Coriallum overgeleverd is.

Coriovallum is een afleiding van Corio „heer, leger” met het achtervoegsel -allum.

Grondwoord Corio- en achtervoegsel -allum zijn met elkaar verbonden door de overgangsklank -v-, die, zoals boven reeds gezegd, als -w- werd uitgesproken.

In de tijd dat Keltisch-sprekenden en Germaans-sprekenden in het antieke Heerlen samenwoonden, is het Keltische Corio- vertaald tot het Germaanse Harja, dat zich later tot Heer- ontwikkelde, terwijl het achtervoegsel -allum toonloos werd en tot -le afbrokkelde.

De Keltische, door de Romeinen gebruikte naam is verloren gegaan, toen de taal der Romeinen hier verdween; de Germaanse is tot op heden blijven bestaan, aldus de continuïteit van bevolking bewijzend van minstens de 1e eeuw na Chr. af.

Wat is nog Romeins in de stadsplannen ?

Prof. Dr Edith Ennen

Seitdem der grosse Wiener Historiker Alfons Dopsch in seinem 1918 bis 1920 zuerst erschienenen Werk „Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung von Cäsar bis auf Karl den Grossen“ die Kulturkonstanz von der Römerzeit bis zum Mittelalter über die Germaneneinfälle hinweg behauptet hat, ist die Diskussion über diese Frage nicht verstummt. Dopsch hatte zu sehr ins Allgemeine gesprochen. Wir haben unterdessen gelernt, genauer hinzusehen, Mass und Bedeutung der beobachteten einzelnen Zusammenhänge richtig abzuwägen und vor allem die landschaftlichen Unterschiede in der Bewahrung des antiken Erbes zu berücksichtigen. War auch die Erschütterung des Lebensgefüges der antiken Welt infolge der Völkerwanderung allgemein — das kann man ebensowenig leugnen, wie man heute noch an eine völlige Katastrophe glauben kann — so bildete sich doch ein grosser Unterschied heraus zwischen den Gebieten, deren Bevölkerung überwiegend romanisch blieb und denen, deren Bevölkerung überwiegend germanisch wurde. In Südeuropa, wo die Germanen nur eine kleine Minderheit darstellten, blieb die dort schon seit Jahrhunderten eingewurzelte Urbanität der Lebensformen, der städtischen Wohn- und Siedelweise vor allem, trotz eines allgemeinen kulturellen Niveaurückgangs und trotz des Untergangs einzelner Städte und städtischer Einrichtungen erhalten. Im Raum zwischen Seine und Rhein wurde der gesamte Lebenszuschnitt ländlich, trotz des Ueberdauerns vieler Einzelemente der römischen Zivilisation — von Anbaupflanzen wie der Rebe, Techniken im Gewerbe, Handelsbräuchen, Geldwesen —, auch trotz des Ueberstehens städtischer Siedlungen. Das ganze Gebiet stellt eine Uebergangs- und Mischzone dar zwischen dem romanischen Erhaltungsgebiet im Süden und dem von römischer Stadtkultur nicht durchformten rechtsrheinischen Germanien. In dieser Uebergangszone erlitt die städtische Zivilisation der Römerzeit, die hier fast ein halbes Jahrtausend das Leben bestimmt hatte, eine tiefe Erschütterung aber doch keine völlige Auslöschung. Das antike Erbe wurde — wenigstens in Einzelementen und schwerpunktwiese — bewahrt.

Das Problem der Kulturkonstanz im Maasland, einem Teilgebiet jener grossen Uebergangszone, können wir hier nicht in voller Breite erörtern sondern nur exemplarisch an Hand einer besonders wichtigen Einzelfrage, der Kontinuität der Stadtsiedlungen. Die römische Zivilisation war eine eminent städtische Zivilisation; die Stadt war im römischen Reich das Organisationsprinzip des öffentlichen Lebens; das Land hatte in der klassischen Zeit der römischen civitas keine politische Eigenbedeutung.

Eine ausgebildete Geld- und Verkehrswirtschaft, hinter der die Steuerkraft des römischen Weltreiches stand, hatte sich in den Provinzen Belgien und Niedergermanien, zu denen das Maasgebiet gehörte, entfaltet.

Allerdings — diese urbane hochentwickelte Zivilisation machte schon in der römischen Zeit eine schwere Krise durch: die Krise des 3. Jhds. Es war eine Wirtschaftskrise verbunden mit einer Verwirrung im ganzen Geldwesen, gekoppelt mit Barbareneinfällen in alle Gebiete des römischen Reiches. Für das Rhein- und Maasmündungsgebiet, in dem sich ohnehin die römische Kultur nicht mit der Intensität durchgesetzt hatte, wie in den südlicheren Landschaften bedeutete diese Krise das Ende der römischen Marktorte, bzw. Munizipien; hier kam es zu einer wirklichen Kulturzäsur, zu einem Bruch in der Stadtgeschichte. Wir können hier nicht einmal alle römerzeitlichen Siedlungen exakt lokalisieren. Das *Municipium Batavorum* bei Nijmegen lag um 270 n. Chr. verlassen da; Hochwassernot kam vielleicht noch hinzu. Wohl entstand hier in spätrömischer Zeit ein neuer Wohnplatz auf dem höher gelegenen Valkhof, der die Verbindung zum frühmittelalterlichen Nijmegen herstellt, aber das ist nur eine topographische Anknüpfung, keine Kontinuität einer Stadtsiedlung. Wir können also dieses nördliche Gebiet aus unserer weiteren Betrachtung ausklammern.

Die Krise des 3. Jhds. hatte aber auch da, wo die Lage noch einmal wiederhergestellt, die zerstörten und geplünderten Städte wieder aufgebaut wurden, einschneidende Folgen. Die Städte — von wenigen Ausnahmen abgesehen — schrumpften und umgaben sich eilig mit einem Mauerring. Die gallischen *civitates* des 4. Jhds. sind kleine, enge Festungen — allenfalls 20-30 ha gross — und unterscheiden sich nicht mehr so stark wie früher in ihrer Glanzzeit von römischen Kastellen. Das ist wichtig, wenn wir das Fortwirken der Römerorte im mittleren Maastal verstehen wollen, denn hier zwischen dem heutigen Lothringen und Maastricht lagen keine grossen *civitates* wie Köln oder Metz oder Reims sondern spätrömische Festungen, nämlich Dinant, Namur, Huy, Maastricht. Die befestigte Siedlung von Maastricht war knapp 4 ha gross, wenn auch die in der Römerzeit besiedelte Fläche 15-20 ha umfasst haben mag.

Die *civitas* des Maasgebietes war Tongern, an der bedeutenden Römerstrasse Köln—Bavai—Boulogne gelegen. Als römische Verwaltungseinheit hat sich die *civitas Tungrorum* — das mit der römischen Stadt verbundene Landgebiet — erhalten. Die *Civitas Tungrorum* gehörte zur niedergermanischen Provinz, deren Hauptort Köln war. Trotz der Verlegung des Bischofsitzes von Tongern nach Maastricht und dann nach Lüttich bestand das Gebiet Tongerns in dem früheren Zusammenhang als bischöflicher Sprengel weiter; daher kommt es, dass bis zur grossen französischen Revolution das Bistum Lüttich zur Kölner Kirchenprovinz gehörte — eine Kontinuität der römerzeitlichen Grenzen über die kirchlichen Verwaltungsgrenzen.

In Tongern selbst hatte man nach der Krise des 3. Jhds. die starke 4,5 km lange Befestigungsmauer als zu umfangreich aufgegeben und

innerhalb der alten eine zweite von nur 2 km Länge aufgeführt, die sich besser verteidigen liess. Sie umschloss aber immer noch eine Fläche von 25 ha — zum Vergleich sei gesagt, dass der ca. 300 n. Chr. um Paris eilig errichtete Mauerring knapp 10 ha einschloss. Aber auch dieses verkleinerte Tongern war von den geschwächten Kräften der Bevölkerung nicht mehr zu halten. Vermutlich hat der fränkische Vorstoss von 388 Tongern schon wieder sehr mitgenommen. Wie Münzfunde ausweisen, war der Ort noch bis zur Mitte des 5. Jhds. bewohnt; der endgültige Zusammenbruch des Römerreiches — 486 besiegte der Merowingerkönig Chlodwig den Römer Syagrius, der die Römerherrschaft im nordwestlichen Gallien noch eine Zeitlang weitergeführt hatte — liess Tongern als verlassenes von den Franken gemiedenes riesiges Trümmerfeld zurück. Tongerns späterstellte mittelalterliche Stadtmauern zeigen keine Anknüpfung an die römischen, die antiken Baulichkeiten sind geschwunden und werden von den mittelalterlichen geschnitten. Also ein negativer Befund. —

Wir dürfen ihn nicht verallgemeinern, beobachten wir doch schon im 7. Jhd. das Hervortreten der Plätze an der mittleren Maas, tritt uns Verdun an der oberen Maas sogar schon im 6. Jhd. als bedeutender Fernhandelsplatz und Wohnsitz reicher Kaufleute entgegen. Das Aufsteigen der an der Maas gelegenen Orte in fränkischer Zeit und das Zurücktreten der alten Römerstädte an der Landstrasse Köln—Bavai—Boulogne — von dem Genter Historiker Jean Dhondt jüngst eindrucksvoll herausgestellt — ist ein Anzeichen und eine Folge des Uebergewichts, das die Wasserwege im Fernverkehr der fränkischen Zeit über die in der Folge zugewachsenen Fernstrassen der Römer erhielten. Die genannten Orte an der Maas waren zudem eine Schiffstagerie voneinander entfernt, also natürliche Rastorte des Handels. Die überwiegende Bedeutung der Flussstrassen beobachten wir ebenso an der Seine und an der Schelde. Auch der Strassenknotenpunkt Bavai ging in den Kämpfen des 4. Jhds. so gut wie unter und spielt als Stadt nie wieder eine Rolle; dafür kommt einige Kilometer entfernt Cambrai seit dem 4. Jhd. hoch; ähnlich liegt das Verhältnis zwischen Famars-Fanum Martis und Valenciennes.

Eine zweite allgemeine Folgerung, die wir aus dem Bruch in der Siedlungsgeschichte Tongerns ziehen müssen, scheint mir die: die Grösse einer antiken civitas war dem Fortbestand der Siedlung in der fränkischen Zeit im Wege; mit einer riesigen steinernen Trümmerwüste konnten die fränkischen Bauernkrieger nichts anfangen; sie konnten sie nicht instandsetzen. Dagegen konnten sie eine kleine befestigte Siedlung, eine Burg, unterhalten und verteidigen. Die Burg war den Germanen bereits vertraut, als sie noch keine Städte besaßen. Noch um 1100 ist das Wort „Burg“ im niederrheinischen Gebiet die deutschsprachige Bezeichnung für Stadt; erst nach 1100 kommt allmählich daneben das Wort „Stadt“ auf; das der Dichter Heinrich von Veldeke in seinem „Servatius“ bereits ausschliesslich verwendet.

Nun endlich kann ich eine positive Antwort auf die mir gestellte Frage geben: die kleinen burgartigen Römerorte an der mittleren Maas konn-

ten in ihrer römischen Gestalt von den fränkischen Eroberern übernommen werden. Das gilt in hervorragendem Ausmass von Namur.

Auf der Montagne du Champeau über der Stadt Namur, wo heute die Zitadelle steht, hat man ein keltisches oppidum, eine stadtartige Anlage ausgegraben, die auch politischer Vorort gewesen sein und als Markt und Versammlungsstätte gedient haben dürfte. Am Fuss dieses Felsens siedelten sich die Römer an. Ihre Siedlung lag an der gleichen Stelle wie später die mittelalterliche Stadt: in dem spitzen Winkel zwischen Sambre und Maas sowie auf dem linken Sambreufer. Von einer 2 M. tiefen Kulturschicht überdeckt, laufen unter mehreren heutigen noch die römischen Strassen. Nach den Wirren des 3. Jhds. wurde auch Namur kleiner; die Siedlung auf dem linken Sambreufer wurde verlassen und das Quartier zwischen Sambre und Maas befestigt mit einem Wall, der auch den Teil des Champeau einschloss, auf dem sich später die Burg der Grafen von Namur erhob. Diese spätromische Siedlung bestand bruchlos weiter; ein klarer Fall von Kontinuität.

In Maastricht wurde das Römerkastell Zuflucht für den Bischof, dessen Sitz ursprünglich Tongern war. Der hl. Servatius hat Gregor von Tours zufolge hier im 4. Jhd. Schutz gesucht und liegt hier begraben. Ueber dem spätantiken Friedhof, aus dem christliche Gräber und Inschriften bis in die Mitte des 5. Jhds. hinein zutage gekommen sind, erhebt sich die Servatiuskirche und um das gleichnamige Stift entwickelte sich die mittelalterliche Stadt, während die Kastellkirche Unsere Lieben Frau samt dem Kastell allmählich mehr an den Rand rückte. Das ist eine der typischen Schwerpunktsverlagerungen zugunsten der Friedhofskirchen, wie wir sie im Rheinland wie in ganz Frankreich finden. Noch ausgeprägter als in Maastricht ist diese Schwerpunktsverlagerung in Bonn, wo das alte Römerlager mit der Kastellkirche ausserhalb der mittelalterlichen Mauern blieb. In Bonn hat Aubin diese Erscheinung — ein Beweis für die Stärke des Märtyrerkultus in der fränkischen Zeit und — vor allem — für die bewahrende Kraft der Kirche — zuerst festgestellt.

Das Schicksal der alten Römerorte im Maasland, das wir an Hand besonders prägnanter Beispiele skizzierten, war demnach sehr verschieden. Keine Fortdauer bei Tongern, volle Bewahrung der antiken Gestalt bei Namur, Bewahrung, aber mit allmählicher Schwerpunktsverlagerung in Maastricht. Letzten Endes liegt jeder Fall anders.

Wieviel vom grossen Erbe der Römer bewahrt wurde, können wir voll erst ermassen, wenn wir diese Schicksale der Stadtsiedlungen vor dem Hintergrund der gesamten materiellen und geistigen Kultur der frühfränkischen Zeit sehen. Dann konstatieren wir die enge Anlehnung an die spätromische Tradition in der Waffenfabrikation, überhaupt der Metallindustrie, wie in der Glasbläserei; im Weiterbestehen christlicher Kultstätten, in der Erhaltung des christlichen Glaubens — wenigstens südlich der Linie Bavai—Boulogne — fassen wir eine Kraft, die antikes Bildungsgut, antike urbane Lebensgewohnheiten dem Mittelalter vermittelt. Das näher auszuführen, übersteigt aber den Rahmen unserer heutigen Betrachtung.

Het verval van het Rijk

Prof. Dr S. J. de Laet

De vorige sprekers in deze reeks voordrachten over „De Romeinen in het Maasland” hebben U uitvoerig onderhouden over de militaire, de civiele en de sociaal-economische geschiedenis van onze gewesten tijdens de bloeitijd van het Romeinse Rijk, en ze hebben zeker de nadruk gelegd op de vooruitgang en op de welvaart welke hier toen heersten en die hoofdzakelijk te danken waren aan de lange periode van de *Pax Romana*. Mij valt thans de veel ondankbaardere taak te beurt, U vandaag een beeld te schetsen van de vervalperiode van het Rijk, een periode van bijna twee eeuwen ononderbroken krijgsgeweld, tijdens dewelke de vroegere veiligheid en weelde de plaats hebben geruimd voor brand, roof, moord en ellende.

Na de opstand van Civilis, in 69 en 70 na Chr., hadden onze gewesten een ganse eeuw ononderbroken vrede gekend, en onze voorouders hadden geleidelijk het grote Germaanse gevaar vergeten, dat ten tijde van de Romeinse verovering, en later, tijdens de opstand der Batavieren, zo dreigend was geweest.

Germaanse volksstammen, die zich onder Augustus en met de toestemming van deze keizer, binnen de grenzen van het Rijk in het ontvolkte voormalige grondgebied van de Eburonen waren komen vestigen — de Ubiërs, de Cugernen, de Batavieren, de Tongeren en de Taxandriërs, om slechts de belangrijkste onder hen te vermelden —, hadden zich zeer snel laten romaniseren en hadden tijdens de IIe eeuw in feite niets gemeenschappelijks meer met hun vroegere rasgenoten die aan de overzijde van de Rijn waren gebleven. Men achtte zich hier veilig en men dacht dat de legioenen aan de Rijn sterk en talrijk genoeg waren om iedere poging van de Germanen het Rijk binnen te dringen, af te weren. Weldra zou de ontuchtering komen.

In Germanië immers was het niet zo rustig en giste geweld. Enerzijds voelden de Germanen zich aangetrokken door de rijkdommen en de bloei van het Romeinse Rijk, dat in hun ogen er als een Aards Paradijs moet uitgezien hebben, en anderzijds werden ze zelf aan de oostelijke grenzen van hun eigen gebied voortdurend aangevallen door volkeren afkomstig van het steppe-gebied van Oost-Europa en van Siberië en die gedreven door hun plunderzucht grootscheepse razzia's ondernamen, nu eens naar het Oosten waar ze aangetrokken waren door de rijkdommen van het Chinese rijk, dan weer naar het Westen. De Germanen werden stilaan door hen naar het Westen en het Zuiden gedreven.

Een eerste crisis brak los in 167, onder de regering van Marcus Aurelius. De aanval van de Germanen kwam gans onverwacht, en bij de eerste aanloop konden de Barbaren de rijksgrens doorbreken en tot in Noord-Italië doordringen. De reactie van de Romeinen was uiterst krachtig, doch het duurde tot 175 vooraleer de toestand hersteld was. De krijgs-

verrichtingen hadden hoofdzakelijk aan de Donaugrens plaats gegrepen, doch ook onze eigen gewesten kenden voor het eerst opnieuw het krijgsgeweld. Omstreeks 172 kon een troep Chatten het grondgebied der Trevieren komen plunderen, terwijl ook Chaukische zeeroovers de kustgebieden teisterden. Beide invallen werden door de gouverneur Didius Julianus, de latere keizer, teruggeslagen en in feite was er niet al te veel schade, doch het was een ernstige waarschuwing geweest. Gedurende nog ongeveer 75 jaar zouden onze gewesten opnieuw een relatieve rust kennen, doch nooit meer de diepe vrede van voorheen: steeds zou er voortaan een gevoel van onbehagen en van onzekerheid heersen. Eerst hoort men van de rooftochten van een bende struikrovers die, omstreeks 187, onder de leiding van de oudgediende Maternus, Vlaanderen onveilig maakte. Een weinig later, tijdens de laatste jaren van de IIe eeuw, zouden de oorlogen tussen de verschillende troonpretendenten onze gewesten niet onberoerd laten, en vooral de streek van Trier had het toen hard te verduren. Septimius Severus kon met ijzersterke hand, de veiligheid van het Rijk verzekeren, maar zijn opvolgers zouden opnieuw met het Germaanse gevaar af te rekenen hebben.

Bij de Germanen was men geleidelijk overgegaan tot de oplossing van de vroegere kleine stamverbanden en tot de vorming van grotere federaties: men hoort voor het eerst van Franken, van Alamannen, van Saksers, enz. die zich onder de leiding van energieke militaire leiders voorbereidden tot de invasie van het Rijk. De Romeinen zagen het gevaar, doch inwendige twisten beletten hen de nodige tegenmaatregelen met bekwame spoed te treffen. Zo werd keizer Alexander Severus vermoord op het ogenblik dat hij, in 235, klaar stond om een militaire expeditie tegen de Germanen te ondernemen. Onder Gallienus, in het midden der IIIe eeuw grijpen ernstige aanvallen van de Germanen plaats in het gebied van de *limes*, tussen de bovenlopen van Rijn en Donau, zodat de Romeinen verplicht zijn zich definitief op de linker oever van de Rijn terug te trekken. Tijdens zekere van deze Germaanse invallen werden ook onze gewesten geteisterd, niettegenstaande het krachtdadige verweer van keizers zoals Postumus en Tetricus. In 275/276 greep dan een ware katastrofe plaats: de Franken en de Alamannen doorbreken de grens en dringen tot Zuid-Gallië door. Op hun weg wordt alles geplunderd en verwoest. De meeste villa's gaan in de vlammen op en meer dan zestig steden, o.m. Tongeren, worden ingenomen, geplunderd en met de grond gelijk gemaakt. Onze gewesten waren totaal geruïneerd.

Dank zij de energie van Keizer Probus (276—282) konden de Barbaren nogmaals over de Rijn teruggedreven worden en werd het Romeinse gezag in onze gewesten hersteld. Op sociaal en economisch gebied bleef de toestand echter rampzalig. Ganse streken waren ontvolkt en veel mensen zagen geen ander middel om aan hun ellende te ontsnappen dan zich aan struikroverij over te geven. Het is in die tijd dat de beduchte benden *Bagaudae* gans het Noorden van Gallië onveilig maakten, zodat Maximianus, de medekeizer van Diocletianus, in eigen persoon een militaire tocht tegen hen moest ondernemen (286). Twee jaar later kwamen Carausius, een Romeins generaal die van onze gewesten afkom-

stig was — hij was een Menapiër — en die het bevel voerde over de vloot die belast was onze kuststreken te beschermen tegen de aanvallen van Germaanse zeerovers, tegen het centrale gezag in opstand, en gedurende een paar jaren voerde hij, met de titel van keizer, het gezag over Engeland en over de Vlaamse en Zeeuwse kuststreek. Pas tijdens de laatste jaren van de IIIe eeuw kon Constantius Chlorus deze streken opnieuw aan het centrale gezag onderwerpen, doch ook dit ging niet zonder bloedvergieten.

Rond diezelfde tijd gingen de keizers van de tetrarchie, Diocletianus, Maximianus, Constantius Chlorus en Galerius over tot diepgrijpende administratieve en militaire hervormingen, die een weinig later door Constantinus de Grote zouden voltooid worden en dank zij dewelke het Romeinse gezag nog gedurende meer dan een eeuw in onze gewesten heeft weten stand te houden. We zullen hier slechts deze aspecten van de hervormingen vermelden die voor ons betoog van belang zijn. Op militair gebied werd het gros van het actieve leger niet meer langsheen de grens in garnizoen geplaatst, doch het werd in enkele steden in het binnenland geconcentreerd van waar het gemakkelijk kon oprukken tegen de vijand wanneer deze op een of andere plaats de grens had overschreden. Aan de grens zelf bleven alleen hulptroepen gelegerd, de zgn. *limitanei*, die er gronden kregen die ze zelf moesten bebouwen om aldus in hun onderhoud te voorzien. Ook werd beroep gedaan op Germanen, die zich binnen de grenzen van het Rijk mochten vestigen en gronden ontvingen op voorwaarde dat ze het rijk tegen hun eigen rasgenoten zouden helpen verdedigen : aldus ontruimden de Romeinen gans de grenslijn aan de Beneden-Rijn, ten Westen van Nijmegen en werd dit gebied afgestaan aan de Salische Franken. Andere Germanen kregen gronden meer in het binnenland : het zijn de zgn. *laeti* en *foederati*, waarvan zekere in de buurt van Tongeren werden gehuisvest. Tegen de incursies der zeerovers werden beide oevers van de Noordzee — zowel in Engeland als in Zeeland, Vlaanderen en Noord-Frankrijk — beveiligd door de forten van de zgn. *litus saxonicum*, waartoe het onlangs opgegraven castellum van Oudenburg nabij Oostende behoort alsook waarschijnlijk de Brittenburg bij Leiden. Iedere agglomeratie van enig belang was voortaan door een soliede omheiningsmuur verdedigd. De woeste haast met dewelke deze omheiningen werden gebouwd blijkt uit het feit dat ze meestal opgetrokken zijn met afbraakmateriaal afkomstig van de puinen welke de Barbaren in 276 hadden achtergelaten; men aarzelde zelfs niet de grote grafmonumenten af te breken om de gebeeldhouwde steenblokken voor de funderingen van de omheiningsmuren te gebruiken: zelfs de doden moesten de levenden tegen een eventuele terugkomst van de beduchte Germanen helpen te beschermen! Ten slotte had men opgemerkt dat de Barbaren tijdens hun invallen meestal de grote Romeinse wegen volgden, en daarom werden de belangrijkste dezer wegen nu door een aantal kleine sperfortjes afgegrensd. In dit perspectief moet o.i. ook het laat-Romeinse *castellum* van Heerlen, waarover een van de vorige sprekers in deze reeks lezingen U uitvoerig heeft onderhouden, gezien worden.

Dank zij dit goed georganiseerde defensieve stelsel bleven onze gewesten Romeins gedurende gans de IVe eeuw, alhoewel de geschiedenis van deze periode een ononderbroken aaneenschakeling is van militaire operaties tegen de Ripuarische Franken en tegen de Alamannen die voortdurend poogden de Rijn, van Nijmegen stroomopwaarts, te overschrijden. Meer stroomafwaarts was het rustiger, daar de Salische Franken hun taak als bondgenoten van de Romeinen ernstig en plichtsgetrouw hebben opgevat. Ze waren echter aangetrokken door de bijna onbewoonde Kempen ten zuiden van hun gebied en waren er geleidelijk ingesijpeld tot wanneer keizer Julianus in 358 hen ook dit gebied (Toxandrië) afstond.

Welke waren nu de levensvoorwaarden van onze voorouders tijdens die periode? Eerst en vooral dient er opgemerkt te worden dat het aantal inwoners geweldig geslonken is in vergelijking met het bevolkingscijfer van de IIe eeuw. Absolute cijfers bezitten we natuurlijk niet, maar de schaarste der archeologische vondsten, de geringe oppervlakte der steden, alles wijst er op dat de gebeurtenissen van 275 en van de volgende jaren de bevolking aanzienlijk moeten hebben uitgedund: velen waren vermoord, en nog meer waren gevlucht naar veiliger oorden en zijn nooit teruggekeerd. Laten we thans een blik werpen eerst op de steden tijdens de IVe eeuw, en daarna op het platteland.

De steden vertonen een bedroevend uitzicht, omsloten in nauwe omheiningsmuren en amper een paar hectaren groot. Men denke — en dit is slechts één voorbeeld onder vele — dat het laat-Romeinse Bavai, in Noord-Frankrijk, precies de afmetingen heeft van het *forum*, de marktplaats van het Bavai der eerste twee eeuwen van onze jaartelling. Alleen Tongeren, in het Noorden van Gallië, is iets meer uitgestrekt, doch ook hier is de oppervlakte van de stad aanzienlijk geslonken in vergelijking tot de vroege keizertijd.

Onderworpen aan allerlei vrijheidsbeperkingen — sedert Diocletianus moest de zoon noodgedwongen dezelfde stiel als zijn vader uitoefenen —, bezwijkend onder al te zware belastingen, leidden de stadsbewoners een tamelijk saai leven in een maatschappelijke organisatie die meer en meer een totalitair karakter had gekregen. Het economische leven beperkte zich tot een weinig artisanale bedrijvigheid voor lokale behoeften. Handel bestond er practisch niet meer. Hier en daar waren er wel een paar staatsbedrijven — zoals het *gynaecium* te Doornik, waar uniformen voor het leger werden vervaardigd —, doch de economische opbloei van de tijd van *Pax romana* was onherroepelijk dood. Slechts twee steden maakten hierop uitzondering: Keulen en Trier. Keulen was nog steeds de hoofdplaats van *Germania secunda* en een groot militair centrum. Daar, onder de bescherming van het leger, bloeiden nog steeds enkele grote bedrijven, zoals glasblazerijen, bronssmelterijen, pottenbakkersbedrijven, enz. waarvan de producten nog een ruim afzetgebied vonden. Wat Trier betreft, het was in de IVe eeuw een van de belangrijkste keizerlijke residenties geworden, en de aanwezigheid van de keizer, van het hof, van de hogere administratie maakten van Trier een der belangrijkste steden van het Rijk, waar grootse monumenten verrezen en waar

ook een intense intellectuele bedrijvigheid te bespeuren viel. Te Keulen en te Trier ontstonden ook niet onaanzienlijke christelijke gemeenschappen, terwijl ook in kleinere steden een eerste kerstening plaats greep. Tot het platteland is het christendom echter niet doorgedrongen. Werpen we thans een blik op dit platteland. Is het nodig dat ik er U aan herinner dat tijdens het vroege Keizerrijk de landbouw onbetwist de eerste rol speelde in de economie van onze gewesten? Vooral in de vruchtbare kleistreek van Midden-België, van Haspengouw en van Nederlands Limburg waren grote landbouwbedrijven ontstaan die hoofdzakelijk voor het Romeinse leger aan de Rijn grens werkten : granen, slachtvee en paarden vonden een regelmatig afzetgebied in de Romeinse *castra* en *castella* van de Rijn grens en van de *limes*. In België alleen heeft men meer dan 400 van deze villa's teruggevonden die vanaf het midden der Ie tot het midden der IIIe eeuw bedrijvig zijn geweest. Tijdens de ramp van 275 zijn de meeste dezer villa's geplunderd en verbrand geweest, doch eenmaal de vrede hersteld, werden ze niet heropgebouwd; we kennen slechts een twintigtal landbouwbedrijven die ook tijdens de IVe eeuw waren bewoond. Hoe is dit te verklaren? De onrustige toestanden aan de grens geven geen bevredigende uitleg, want tussen 275 en het begin der Ve eeuw zijn er practisch nooit invallen geweest die zeer diep in het binnenland zijn doorgedrongen. O.i. moet de uitleg elders worden gezocht en wel in de militaire hervormingen van Diocletianus die ik U hoger heb geschetst. De *limitanei* aan de grens waren half-soldaat en half-landbouwer en zorgden zelf voor hun proviandering, terwijl het gros van het leger te ver in het binnenland was gelegerd. Daarenboven werd tijdens de IVe eeuw meer en meer belastingen *in natura* geheven, en het aldus gevorderde graan diende voor het leger. De landbouw in onze streken is dus na 275 bezweken omdat het geen afzetgebied voor haar producten meer vond. Slechts de Moezelstreek kende nog een grote bloei (het volstaat het mooie gedicht van Ausonius, de *Mosella*, te lezen om zich hiervan te vergewissen), doch dit was uitsluitend te danken aan de nabijheid van Trier, de keizerlijke stad. De crisis van de landbouw heeft de prijs van de landbouwgronden aanzienlijk doen dalen, en enkele grote grondbezitters hebben gebruik gemaakt van deze toestand om meester van zeer uitgestrekte domeinen te worden. Deze landadel was uiterst machtig, en geruïneerde kleine hoeren hebben zich onder de bescherming van deze machtige heren komen plaatsen. Ze vonden een betrekkelijke veiligheid, doch ze hebben er hun persoonlijke vrijheid bij ingeboet : deze *coloni* werden vlug van vader tot zoon, erfelijk aan de grond die ze bebouwden gebonden en hun toestand is een soort voorspiegeling van deze der laten van de nakende middeleeuwen. Deze grootgrondbezitters waren zo machtig dat ze, om hun domeinen tegen eventuele Barbaarse invallen te beschermen, kleine privé-legertjes hebben ingericht, bestaande uit huurlingen meestal van Germaanse afkomst. Het gevaar van nieuwe invallen was helemaal niet denkbeeldig. Enerzijds was het Romeinse rijk helemaal uitgeput en anderzijds heerste er bij de Germanen nieuwe onrust daar de Hunnen in het Oosten het Germaanse grondgebied

waren binnengedrongen. Op de laatste dag van het jaar 406 kon een aanzienlijk leger van Germanen, Vandalen, Suëben en Alanen de Rijn te Mainz overschrijden en gans het Rijk overrompelen. Dit was het begin van het einde. De Salische Franken, alhoewel steeds officieel bondgenoten der Romeinen, maakten zich nu ook van meer zuidelijke gewesten meester en vestigden hun hoofdplaats te Doornik. Theoretisch bleven onze gewesten Romeins, maar in feite waren ze helemaal in Barbaarse handen gevallen. Wanneer in 451 Attila en zijn Hunnen Gallië binnenvielen ontstond een nieuw bloedbad en werd hetgeen nog aan Romeinse beschaving bij ons overbleef, uitgewist. De slag op de Catalaunische velden betekent niet alleen het einde van Attila, maar ook het slotwoord van het Romeinse hoofdstuk in onze nationale geschiedenis.

Das Aufblühen einer neuen Kultur

Dr Severin Corsten

Das Mittelalter hat nicht an *einem* Tage begonnen. Weder die Absetzung des Romulus Augustulus durch Odowaker im Jahre 476, noch der Sieg Chlodwigs über Syagrius von 486 beschliessen die Antike. Diese Ereignisse sind zwar Marksteine am Wege des römischen Reiches durch die Geschichte. Das Gesicht ihrer Zeit haben sie aber keineswegs so verändert, wie wir es vielleicht aus unserer Schulzeit her in Erinnerung haben. Diese Daten als Epochengrenzen zwischen Antike und Mittelalter sind Kinder der überwundenen Katastrophentheorie, derzufolge aus dem Grauen eines grandiosen Zusammenbruchs eine völlig neue Welt wie ein Phönix aus der Asche erstanden sein soll. So ist es also nicht gemeint, wenn hier vom Aufblühen einer neuen Kultur die Rede sein soll. Wir müssen uns vielmehr darüber klar sein, dass die junge Pflanze dieser Kultur ihre Wurzeln weit in das Erdreich der römischen Vergangenheit hinabgesenkt und daraus die wertvollsten Kräfte zu ihrer Blüte aufgenommen hat. Antike, Germanentum und Christentum haben schon seit Konstantin dem Grossen die westliche Welt geprägt. Auch die politischen Verhältnisse haben sich nicht schlagartig und von heute auf morgen geändert.

Seit der Mitte des 3. Jahrhunderts tauchen die Franken in den antiken Quellen auf. Der Name „Franci“ bezeichnete einen weiträumigen Bund, der eine grosse Zahl älterer Völkerschaften locker zusammenfasste. Oestlich der römischen Rheingrenze sind die Amsivarier, Chamaven, Brukterer und Chattuarier Teile dieses Bundes gewesen. Es gab keinen gemeinsamen Herscher, die Stämme und Völkerschaften oder auch Teile von ihnen blieben unter der Führung von Fürsten, die von den antiken Schriftstellern *reguli* oder *duces* genannt werden. Es gab daher auch keine grösseren gemeinsamen Unternehmungen gegen die römischen Grenzen. Den Saliern, einer solchen fränkischen Völkerschaft, gelang um die Mitte des 4. Jahrhunderts der Uebertritt auf römisches Reichsgebiet. Sie verheerten die *civitas Batavorum* am unteren Niederrhein und wurden 357 als *Foederati* in Toxandrien, dem heutigen Brabant, angesiedelt. Etwas später machten andere Stämme, geführt von ihren Häuptlingen Gennobaud, Marcomer und Sunno, einen Beutezug, der sie bis in den Kohlenwald im heutigen Belgien führte. Damals (388) waren die Römer noch einmal im Stande, die Eindringlinge zurückzuschlagen und eine Strafexpedition in die Gegenden jenseits des Rheines zu unternehmen. Aber schon wenige Jahre später schloss die Reichsregierung mit den rechtsrheinischen Franken einen Vertrag, den Stilicho, der Reichsverweser des Westens, bei seinem Amtsantritt im Jahre 395 erneuerte. Da zwang die Bedrohung Italiens durch die West-

goten den Reichsverweser, die römischen Grenztruppen im Jahre 402 vom Rhein und aus Britannien zurückzurufen. Schon vorher hatte er die Verwaltung für Gallien von Trier nach Arles verlegt und die civitas Trajanensium, die vom Niederrhein bis an die Maas reichte, aufgelöst. Dasselbe Schicksal traf wenig später auch die zu Köln gehörige civitas Ubiorum. Die amtlichen Verzeichnisse der Zeit nennen beide Verwaltungssprengel nicht mehr. Wir müssen annehmen, dass sie den fränkischen Foederaten überlassen wurden. Nur die Städte Xanten und Köln scheinen im Schutze ihrer Mauern als äusserst gefährdete römische Exklaven noch einige Jahrzehnte weiterbestanden zu haben. Auch die Colonia Aduatica Tungrorum, das heutige Tongern, wurde, wie die Bodenfunde verraten, erst um die Mitte des 5. Jahrhunderts von ihren Bewohnern völlig verlassen.

Das Abrücken der römischen Legionen vom Rhein war für die Völkerschaften der Alanen, Vandalen, Sueben und Burgunder das Signal, nun in das Reich einzufallen. Im Jahre 406 überschritten sie den mittleren Rhein, liessen aber den Kölner Raum unbehelligt; offenbar weil die fränkischen Foederaten ihn schützten. Dennoch scheint der Rückzug der Legionen und der römischen Verwaltung vom Rhein einen Exodus der hier bisher verbliebenen besseren Leute eingeleitet zu haben. Sie folgten den Behörden ins südlichste Gallien nach. Eine in Arles gefundene Grabinschrift des beginnenden 5. Jahrhunderts nennt einen 'praeses Geminus' aus Köln. Auch führende Persönlichkeiten der Kirche müssen damals ihre Posten am Rhein verlassen haben. Papst Coelestin musste im Jahre 428 die südgallischen Bischöfe ermahnen, kirchliche Stellen nicht bevorzugt an Unbekannte und Hergereiste zu vergeben, sondern auch der heimischen Aspiranten nicht zu vergessen. In diesem Zusammenhang fällt neues Licht auf die Person des Kölner Bischofs Severin. Mit ihm, der beim Tode des hl. Martin im Jahre 395 den Bischofsstuhl in Köln innehatte, bricht die Reihe der bekannten Kölner Oberhirten ab. Ein Nachfolger ist erst aus der zweiten Hälfte des 6. Jahrhunderts bekannt. Die Vita des Heiligen berichtet von einer Reise nach Bordeaux, wo Severin gestorben sei. Andererseits wusste man auch in der Stadt an der Garonne von einem aus dem Osten angereisten Severin. Der dortige Bischof Amandus, der sein Amt zwischen 400 und 405 angetreten hat, habe ihn ehrerbietig aufgenommen und ihm sogar seine Diözese überlassen. Bald starb der Fremdling, über seinem Grab vor der Stadt wurde eine Gedächtniskapelle errichtet, die zur Keimzelle einer klösterlichen Gemeinschaft wurde. Der Kölner Severin soll am 23. Oktober, der nach Bordeaux zugereiste zwei Tage vorher aus dieser Zeitlichkeit gegangen sein. Man kann die Uebereinstimmungen der beiden Viten so erklären, dass die eine von der anderen abgeschrieben ist. Als puren Zufall müssten wir dann die chronologischen und sonstigen Parallelen abtun, die durch andere Quellen gesichert sind. Man wird deshalb die Nachrichten über Severin besser so deuten: Dem Abzug der römischen Verwaltung, der Verwaltungsbeamten und der sonstigen Prominenz nach Auflösung der Kölner civitas schloss sich auch der Bischof an. Seine Diözese muss nach antikem Brauch mit dem weltlichen Ver-

waltungsbezirk übereingestimmt haben. Nun war ihm, der wohl schon alt und müde war, sein Wirkungsfeld genommen. Er gelangte bis Bordeaux, wo er in Frieden gestorben ist. In Köln hat man den Bischof aber nie vergessen, sondern später, als die Zeiten ruhiger wurden, seinen Leib oder Teile davon nach Hause zurückgeholt und ihn in der von ihm gegründeten Kirche bestattet, die noch heute seinen Namen trägt. Zahlreiche Vornehme aus Nordgallien und dem Rheinland fanden auch in dem Inselkloster Lérins in der Nähe von Cannes Zuflucht. Hier lebte wahrscheinlich auch der wortgewaltige Bussprediger Salvian, dessen rheinische Herkunft in seinen Werken mehrfach betont wird.

Nur vermuten können wir, dass auch der Bischofsstuhl von Tongern längere Zeit unbesetzt blieb. Die Bischofslisten führen in den ältesten Teilen zahlreiche Namen an. Für die uns interessierende Zeit sind aber nur der um 380 gestorbene Servatius und der Zeitgenosse des hl. Remigius (†533) Falco auch in anderen Quellen genannt.

Ueber die politischen Machtverhältnisse zwischen Rhein und Maas während des 5. Jahrhunderts geben die antiken Schriftsteller nur dürftige Nachrichten. Im Jahre 428 hat Aetius noch einmal die Franken am Rhein besiegt. Salvian, dessen Werk 'Von der Weltregierung Cottes' in die erste Hälfte des Jahrhunderts datiert wird, weiss zu berichten, Köln 'sei voll von Feinden', Mainz sei völlig zerstört und Trier habe gar vier Brandschatzungen hinter sich. Offenbar haben die Kölner Franken zu Lebzeiten des Aetius das Foedus mit Rom eingehalten, so dass in ihrem Bereich ein gewisses Mass an Ordnung und Sicherheit herrschte. Als Aetius 454 ermordet wurde, sahen die Franken den Vertrag als erloschen an. Avitus musste gegen sie kämpfen, wie es auch bis 459, unterstützt von der romanischen Bevölkerung, der Heermeister Aegidius tat. Als dieser vom Rhein abrückte, hörte hier jede Art von römischer Herrschaft auf.

Der Geograph von Ravenna beschreibt um 800 unter Berufung auf ältere Schriftsteller die Francia Rinensis, wie sie wahrscheinlich in der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts bestanden hat. Er rechnet die Städte am Rhein von Nimwegen bis Mainz, das Maasgebiet bis Maastricht und das Moseltal zu diesem Bereich. Man wird diese Francia Rinensis aber nicht als geschlossenes Herrschaftsgebiet unter *einem* Fürsten ansehen dürfen. Es muss vielmehr etliche Teilreiche gegeben haben. In Trier regierte in den siebziger Jahren ein 'comes' Arbogast. Im Rahmen der ehemaligen Kölner civitas bestand ein Teilreich, das die von Stilicho hereingelassenen Foederaten begründet haben dürften. Zu Chlodwigs Zeiten war hier ein Sigibert König, der in einer Schlacht bei Zülpich gegen die Alemannen eine schwere Verwundung erhielt. Chlodwig liess den Sigibert und seinen Sohn Chloderich beseitigen und trat die Erbschaft am Rheine an. Die Tradition dieses fränkischen Teilreiches war aber selbst in 7. Jahrhundert noch lebendig, als König Dagobert 633 seinem kleinen Sohne Sigibert ein Kleinreich um Köln zuwies. Für den königlichen Knaben führten der Kölner Bischof Kunibert und ein Herzog Adelgisel die Regentschaft.

In die Anfänge des kölnischen Königshauses scheint uns die Siegfried-

sage einen Weg zu weisen. Es wird heute nicht mehr bezweifelt, dass die germanischen Heldensagen der Völkerverwanderungszeit einen historischen Kern haben. Während die Forschung bisher dazu neigte, den Siegfried der Sage unter den Merowingern zu suchen, hat Helmut de Boor mit guten Gründen auf die Vorfahren Sigiberts von Köln verwiesen. In der Kölner Königssippe scheinen die Sigi-Namen üblich gewesen zu sein. Ein Sigi-frid müsste dann vor 436, — in diesem Jahr wurde das Wormser Burgundenreich durch die Hunnen vernichtet, — als Heimatloser oder Verbannter bei den Burgunden Asyl gefunden und eine Schwester König Gundahars geheiratet haben. Trotz dieser verwandtschaftlichen Bindungen wurde der Franke von seinem Schwager mit Hilfe burgundischer Grosser erschlagen. De Boor hält es für möglich, dass Siegfrieds wachsende Macht, sein grosser Einfluss unter den Burgunden die Eifersucht der burgundischen Recken erregt habe. Es ist wenig wahrscheinlich, dass die Kölner Könige zu Anfang des 5. Jahrhunderts ihren Herrschaftsbereich bis an die Grenzen des Wormser Reiches der Burgunden ausgedehnt haben. Es gibt aber eine Nachricht des griechischen Geschichtsschreibers Olympiodor, wonach König Gundahar zusammen mit dem Alanenfürst Goar im Jahre 411 den Jovinus zum Gegenkaiser erhoben habe. Das sei zu Mundiacum in Niedergermanien geschehen. Römische Reste sind in Mündt im heutigen Kreis Jülich in grosser Zahl gefunden worden. Das Mundiacum des Olympiodor scheint also in der Kölner Civitas gelegen zu haben. Hier aber hatten die Kölner Franken genügend Gelegenheit, mit den Burgunden im guten und im bösen Sinne in Beziehungen zu treten. Machtkämpfe zwischen fränkischen und burgundischen Foederaten im Raum von Köln, den die Legionen und Beamten Roms verlassen hatten, scheinen den historischen Kern der Nibelungensage zu bilden.

Die römischen Beamten und die Spitzen der kirchlichen Verwaltung waren nach 400 vom Rhein weggezogen. Die reichen Grundherren, die kein Amt zum Verbleiben verpflichtete, waren meist schon vorher ins Innere des Reiches ausgewichen. Es kam aber nicht zu einer völligen Räumung der Provinz, wie sie gegen Ende des Jahrhunderts in Noricum stattfand. In den befestigten Städten und Kastellen scheinen auch vermögende Leute zurückgeblieben sein, die sich mit den neuen Herren zu arrangieren hofften. Salvian berichtet mit allen Zeichen des Abscheus, in Köln hätten sich die Grossen der Stadt ('principes urbis') nicht einmal von ihren Gelagen erhoben, als die Feinde in die Stadt eindrangen. Handwerker und Kaufleute, die der römische Zwangsstaat der Spätzeit schwer besteuert und in der Ausübung ihrer Geschäfte behindert hatte, mochten auf bessere Zeiten hoffen. Wirklich wurde über den Rheinhafen Andernach auch weiterhin Mayener Töpferware in alle Welt geliefert. An zahlreichen befestigten Plätzen, wie in Bonn, Jülich und Maastricht, um nur einige wenige zu nennen, wurden zur Merowingerzeit Münzen geschlagen. Das setzt aber voraus, dass an diesen Orten Goldschmiede tätig blieben. Immerhin gab es da Unterschiede. Städte wie Xanten und Tongern wurden um die Mitte des 5. Jahrhunderts völlig zerstört und von ihren Bewohnern verlassen. Auch der Umstand,

dass z.B. in Heerlen das mittelalterliche Strassennetz unabhängig von den römischen Strassenzügen innerhalb des Mauerrings geblieben ist, gibt zu denken.

Die in den festen Plätzen verbliebene galloromanische Bevölkerung hat auch das Christentum in die neue Zeit hinübergerettet. Ihre alten Gemeindegkirchen ragen in späterer Zeit als Kathedral- oder Dekanatskirchen hervor. Die Spatenforschung hat die römischen Anfänge derartiger Gotteshäuser in Mainz, Trier, Andernach und Maastricht aufgedeckt. In Bonn lag die älteste Pfarrkirche mit dem bezeichnenden Namen Dietkirchen (d.h. Volkskirche) innerhalb des Legionslagers. Ausserhalb der städtischen Siedlungen lagen entlang der Strassen die Nekropolen. Hier begruben auch die ersten Christen ihre Toten. Ueber den Gräbern von Märtyrern und Bischöfen wurden teilweise noch in römischer Zeit Gedächtniskapellen errichtet. In Maastricht erbaute Bischof Monulphus im 6. Jh. über der letzten Ruhestätte des Servatius eine Kirche. Hier wie auch in Köln, Xanten, Bonn und Andernach entstanden aus derartigen Memorien Klöster und Stifte, die unter den mittelalterlichen Gotteshäusern wegen ihres ehrwürdigen Alters einen besonderen Rang einnahmen.

Gregor von Tours berichtet zum Jahre 531, König Theuderich habe den gefangenen Thüringerfürsten Hermenefried von den Mauern Zülpichs hinab zu Tode stürzen lassen. Die römischen Festungsmauern haben vielerorts noch lange weiter bestanden. Die fränkischen Könige traten hier die Nachfolge der römischen Verwaltung an. In karolingischer Zeit sind diese Plätze meist Vororte von Grafschaften. Venantius Fortunatus gibt eine liebenswürdige Schilderung, wie die Könige von der ragenden Königshalle des Kastells Andernach dem Fischfang auf dem Rhein zuschauen.

Anders sah es auf dem platten Lande aus, wo sich die Masse der fränkischen Eroberer niederliess. Ueber den Ablauf des Besiedlungsvorgangs geben uns die Reihengräberhöfe eine Vorstellung. Unter den Foederaten, die während des 4. Jahrhunderts auf Reichsboden angesiedelt wurden, kam zuerst der Brauch auf, den Toten Waffen und sonstige Ausrüstung mit ins Grab zu geben. Dieser Brauch wurde um die Mitte des 5. Jahrhunderts auch von den landnehmenden Franken übernommen. Anhand der Beigaben, auf die erst um 700 unter kirchlichem Einfluss verzichtet wurde, lassen sich die Gräber ziemlich genau datieren. Foederatengräberhöfe des 4. Jahrhunderts gab es in unmittelbarer Nähe des Rheins. Der Friedhof beim spätrömischen Kastell Gelduba (Krefeld-Gellep) wurde bis ins 7. Jahrhundert hinein weiterbelegt. Friedhöfe des 5. Jahrhunderts kennen wir ebenfalls nur in den fruchtbaren Flussauen des Rheins und der Maas (Obbicht). Erst im Lauf des folgenden Saeculums erfasste der Brauch auch die fruchtbaren Lössgebiete um Zülpich und Jülich.

Ich möchte daraus aber nicht, wie es meist geschieht, schliessen, dass diese Gebiete erst so spät besiedelt wurden. Treffen wir doch hier auf zahlreiche vorgermanische Ortsnamen, die sich nur durch Siedlungskontinuität am Leben erhalten konnten. In den topographischen Bezeichnungen vom Typ -iacum mit einem galloromanischen Personennamen

im Bestimmungswort sieht die Forschung Namen römischer Fundi. Wenn auch die Grundherren während des 4. Jahrhunderts abwanderten — die meisten villae rusticae wurden damals aufgelassen, — ihre abhängigen Pächter und Landarbeiter blieben zurück. Sie nur können die alten Bezeichnungen der neuen Zeit überliefert haben. Ihr sozialer Status dürfte sich kaum gebessert haben. An die Stelle des römischen Possessor trat nun ein Franke, dem die Kolonen zinspflichtig wurden. Den gallo-romanischen Ortsnamentypus ins Germanische übersetzen die Bezeichnungen auf -heim und -dorf. Im Bestimmungswort gibt sich der fränkische Grundherr zu erkennen. Es ist möglich, dass zahlreiche vorgermanische Ortsnamen damals durch fränkische ersetzt wurden.

Auch dort, wo die Franken neue Siedlungen gründeten, haben diese von vornherein grundherrliches Gepräge gehabt. An Kriegsgefangenen, die als Knechte und Mägde zu dienen hatten, und halbfreier romanischer Bevölkerung kann kein Mangel gewesen sein. Salvian weiss von einer bejahrten Kölner Verwandten, einst eine wohlhabende Dame, die für ihr tägliches Brot habe arbeiten müssen. Vom Lebensstil der fränkischen Herrschicht gibt das sogenannte Fürstengrab von Morken an der Erft eine Vorstellung. Der Tote wurde mit seiner vollen Waffenausrüstung (Streitaxt, Langschwert, mehreren Lanzen und einem prachtvollen Spangenhelm aus wahrscheinlich oberitalienischer Werkstatt) beigesetzt. Er hielt einen Solidus des oströmischen Kaisers Tiberius II. Constantinus (578—582) als Charonspfennig zwischen den Zähnen. Das Grab muss daher dem ausgehenden 6. Jahrhundert angehören. Nichts weist darauf hin, dass der Tote schon Christ gewesen ist. In späterer Zeit ist über dem Friedhof von Morken eine Kapelle erbaut worden. Derartige grundherrliche Eigenkirchen gehörten in der Folgezeit fast zu jeder Hofanlage. Die Altsiedelgebiete zwischen Rhein und Maas sind daher noch heute besonders dicht mit alten Kirchen bedeckt. Die Pfarrechte blieben allerdings in der Merowingerzeit den Urkirchen in den Kastellen und Städten vorbehalten. Adeliges Lebensgefühl spricht auch aus einem Grabstein, der 1944 in Pier bei Düren gefunden wurde. Die primitive Steinmetzarbeit und das barbarische Latein weisen ihn ins 7. Jahrhundert. Die Uebersetzung lautet: 'Dies Grab ist errichtet. Es ruht die Herrin Cheldofrida in Frieden. Ihr Name erstrahlte, und ihre Nachkommen erfreuen sich hohen Ansehens. In Gnade starb sie und in Frieden, 45 Jahre und . . . Monate alt. Sie ist aufgenommen in Gottes Herrlichkeit vor seine Majestät, wo die Heiligen nicht aufhören, den Herrn zu preisen. Ihr Tod erfolgte fünfzehn Tage vor den Kalenden des Februar.'

Diese Grabinschrift kleidet germanisches Herrentum in ein antichristliches Gewand. Die germanische Komponente der neuen Kultur ist am Rhein weit stärker ausgebildet gewesen als im Innern Galliens. Das ging naturgemäss auf Kosten der antiken Hinterlassenschaft. Es ist daher im Einzelfall recht schwierig zu entscheiden, ob wir es mit echter Kontinuität zwischen Antike und Mittelalter oder vielmehr mit einer Renaissance zu tun haben. So ist zwar das Christentum der Rhein- und Maaslande nie ganz untergegangen. Eine Regeneration der kirchlichen

Verwaltung war aber nicht aus eigener Kraft möglich. Die austrasischen Könige führten vielmehr der rheinischen Kirche aus dem zu ihrem Reiche gehörenden gallischen Hinterlande frische Kräfte zu und wiesen im 7. Jahrhundert auch dem irischen Mönchstum den Weg in die östlichen Grenzgebiete des Reiches. Aus einem Lobgedicht des Venantius Fortunatus, der von 565 bis 567 am Hof des austrasischen Königs Sigibert weilte, wissen wir etwas über Bischof Carentinus von Köln, den selbst die Kölner Bischofsliste völlig vergessen hat. Das Gedicht preist die Tugenden des Bischofs und erwähnt den Wiederaufbau der 'Aurea templa', d.h. der Kirche S. Gereon vor den Toren der Stadt. Carentinus stammte wahrscheinlich wie Venantius aus Poitiers. Von hier kam auch der Nachfolger des Carentinus auf dem Kölner Bischofsstuhl Eberigisil. Mit ihm, der einen germanischen Namen trug, setzt die Bischofsliste wieder ein, ohne von der Vakanz Notiz zu nehmen, die mit dem Weggang des Severinus eingetreten war. Eberigisil entstammte einer Sippe, die im Dienste Sigiberts von Austrasien und seines Sohnes Childebert gross geworden war. Auch der Diakon Adelgisil Grimo, der durch sein Testament von 634 als reicher Grundherr an Mosel und Maas ausgewiesen wird, und der schon genannte Herzog Adelgisil waren Glieder dieser Familie, mit der auch Arnulf von Metz verschwägert war. Ein hervorragender Vertreter des kirchlichen Wiederaufbaus war Bischof Kunibert von Köln, der von 623 bis 663 residierte. Er unternahm einen ersten, allerdings noch gescheiterten, Missionsversuch bei den Friesen, indem er in Utrecht eine Kirche erbaute. Sein Einfluss führte zur Gründung des Klosters Stablo-Malmedy um die Mitte des 7. Jahrhunderts. Die Leitung der neuen Gemeinschaft übernahm Remaclus, der zu Luxeuil im Geiste des irischen Klostergründers Kolumban erzogen worden war. Kunibert holte irische Mönche auch nach Köln. Bei ihnen fand der Bischof seine letzte Ruhestätte.

Kunibert war ein Glied des austrasischen Adels, der in den Nachkommens Arnulfs von Metz und Pippins des Aelteren zur führenden politischen Macht im späten Merowingerreich werden sollte. Im Geiste der überkommenen Adelherrschaft waren die rheinischen Grossen dem politischen Einheitsgedanken abhold und brachten durch ihre Obstruktion die Reste des zentralistisch-bürokratischen römischen Verwaltungssystems allmählich zum Absterben. Indem sie Kirchen bauten und den von den britischen Inseln herübergekommenen Missionaren materielle Hilfe leisteten, haben sie die Ausbreitung des Christentums massgeblich gefördert. Ueber sie drang germanisches Denken auch in die Kirche ein. Die führenden kirchlichen Aemter blieben den Grossen vorbehalten, das Eigenkirchenwesen durchlöchernte die Diözesanverfassung. Obwohl inmitten der antiken Stadtkultur entstanden, löste sich die Kirche unter dem Zwang der Verhältnisse vom städtischen Leben. Neben die Kathedralen und Pfarrmittelpunkte innerhalb der Römermauern traten die vor den Toren und draussen im Lande gegründete Klöster. Hier und auf den Höfen des Adels bildeten sich neue politische und kulturelle Schwerpunkte. Aus dem Niedergang der Spätantike war die bäuerlich-aristokratische Welt des Mittelalters erwachsen.

Romeinse voorwerpen van Heerlen in Leidens museum

Om zich een enigszins verantwoord beeld te kunnen vormen van de betekenis van romeins Heerlen, moet men starten met de authentieke kennisbronnen, die onze bodem onvervalst van het romeinse woonniveau bewaard heeft.

Uit vele ooggetuigenverhalen van bejaarde Heerlenaren is bekend geworden, dat een niet te overzien oudheidkundig arsenaal aan bewijsstukken onherroepelijk verloren is gegaan. We kunnen alleen nog maar proberen de terreinen te achterhalen waarover het hier gaat, zulks in verband met de romeinse topografie ter plaatse.

Tijdens de 2e helft van de vorige eeuw en tot rond 1930 toe zijn vele stukken elders terechtgekomen o.m. te Leiden. Zij vormen niettemin een organisch geheel met onze eigen plaatselijke romeinse woonkultuurresten. Hier volgt een overzichtslijst, opgemaakt aan de hand van de in 1908 in druk verschenen *Catalogus van het rijksmuseum van oudheden en van de Verslagen van de directeur van het rijksmuseum van oudheden te Leiden (1905—1929)*.

1. Bord met schuin oplopende rand, welke een stompe hoek vormt met het bovenvlak; dit laatste is sterk ingedrukt. Bovenaan de rand een dikke ronde ribbel. Het lichter gekleurde, geelbruine baksel en het meer grove en plompe van deze en de volgende exemplaren in tegenstelling tot de vroegere, doen ze kennen als zijnde uit een latere Gallische fabriek als vooral die van Lezoux. De tijd van dergelijke stukken is het begin der tweede eeuw. Dit exemplaar is ongestempeld.
2. Kommetje van ingesnoerde halvebolvorm.
3. Kommetjes op voet, in dezelfde geest als nr 88 (terra sigillata, versierd met een opgelegd klei-ornament (barbotine) ook met uitstekende rand, waarop de versiering). De buitenwand vertoont een zuiver rond profiel, terwijl ook de binnenzijde hier rond is.
4. Kruikjes als nr 6 (sterk peervormig stuk met rand, in elkaar overlopende vormen en rond oor, alles zeer weinig afzonderlijk sprekend). Begin tweede eeuw.
5. Honingvat als nr 21. (Zogenaamd honingvat van hetzelfde aardewerk als de kruiken, zo genoemd omdat 'n enkele maal een inscriptie er op die bestemming aangeeft.) Dit stuk houdt het midden tussen de zeer fijn bewerkte, scherp gevormde vroege en de ruwe late stukken; het is te dateren omstreeks 100 na Chr.
6. Onderstuk van een terra nigra-achtige pot.
7. Matbeschilderde urntjes als nr 75 (grote urn van de in de tweede

- eeuw gebruikelijke vorm). Bijzonder mooi en zuiver bewerkt exemplaar, van buiten bruin met zandbestrooiing, van binnen rood geverfd. Eerste gedeelte tweede eeuw.
8. Bord als nr 89 (borden met enigszins rond opstaande naar binnen gebogen rand, vrij dik, wit vaatwerk met matte beschildering overtrokken; zulke stukken komen reeds in de tweede eeuw voor en worden daarna steeds gebruikelijker); de schildering grotendeels afgesleten.
  9. Urn van zeer bijzonder glad wit vaatwerk, model ongeveer als de ruwwandige urnen.
  10. Ruwwandig urntje van tweede-eeuws model (vgl. 111: = plompe urnvorm met buiging van de buik op het midden en gecompliceerde randvorm. Dit is na het midden van de tweede eeuw de gewone urnvorm, wier verschillende perioden zich vooral naar het meer of minder gecompliceerde en vooral naar het meerdere of minder ruwe der randvormen laten onderscheiden. Dit stuk, met zijn eigenaardige ingesnoerde rand en ronde geul voor een deksel, is uit het laatst van de tweede eeuw).
  11. Klein ruwwandig potje.
  12. Late komvorm als nr 118 (kom van late vorm, grof aardewerk en rond naar binnen gebogen rand. Eind 2e of 3e eeuw).
  13. Ruwwandige kan, vrij plomp, laat model.
  14. Ruwwandig deksel.
  15. Wrijfschaaltje van vrij vroege vorm (vgl. 129 = wrijfschaal van dikwandig grof aardewerk met deze groep verwant; vroege vorm met opstaande rand, waarin de tuit is aangebracht. Eerste eeuw).
  16. Gemagazineerd zijn *grote collecties vaatwerk* en scherven afkomstig uit Heerlen.
  17. Lampje als 153 (dezelfde soort lampen, de vorm plomper en hoger, de verschillende richels enz. dikker en minder gemarkeerd, later werk tweede eeuw of nog later, op een enkele een onleesbaar merk), zonder merk.
  18. Onder D II. zijn gemagazineerd *een groot aantal dergelijke baksteenfragmenten, gestempeld en ongestempeld*, o.a. uit Heerlen.
  19. Glazen flessen als nr 1 (flesjes van het eigenaardige vierkant model met lang oor, eerste eeuw na Chr); grovere latere stukken.
  20. Bol urntje van zwart glas.
  21. Zeer mooie beker met geribde versiering.
  22. Glazen bakje.
  23. Gemagazineerd is een groot aantal stukken van fragmenten o.a. uit Heerlen (glaswerk).

24. Gemagazineerd zijn een aantal dergelijke voorwerpen uit o.a. Heerlen (betreft hier gebruiksvoorwerpen).
25. *Romeins brons en zilver.*
Dergelijke knop, rijker versierd en groter (brons).
26. Bronzen lepel.
27. *Spiraalfibula* van langwerpige vorm met korte dikke beugel en lange smalle voet; beugel en voet van elkaar gescheiden door een geheel rondlopende verdikking. Vorm uit de vroege keizertijd (eerste helft eerste eeuw).
28. Bronzen munten van NERVA, geslagen 96—97 na Chr., afkomstig uit Heerlen.
29. Bronzen munten van ANTONIUS PIUS, geslagen 145—161 na Chr., afkomstig o.a. uit Heerlen.
30. Bronzen munten van MARCUS AURELIUS, geslagen 140—177 na Chr., afkomstig uit Heerlen.
31. Gemagazineerd onder E V *een zeer groot aantal munten*, zowel conulaire als keizerlijke, o.a. uit Heerlen.
32. Onversierde grafsteen van M. JULIUS, oud gediende van het vijfde legioen. Waarschijnlijk eerste helft eerste eeuw na Chr.:
M. JULIUS M(arci) filius middus Leg(ionis) V, h(ic) s(itus) e(st); h(aeres) f(aciendum) c(uravit).
33. Grafsteen, waaraan het onderste stuk en daarmede de inscriptie ontbreekt. Onder een geveldriehoek met rozetornament staan twee beklede mannenfiguren en face. Deze grafsteen is uit de tweede helft van de eerste of uit de tweede eeuw.
34. Zittende mannenfiguur (MINERVA) van zandsteen met hoofddoek en lang afhangend gegordeld gewaad met lange mouwen en mantel. De linkerarm ontbreekt, de rechter rust op een rond schild. Deze laatste is ter zijde en van achteren met bladwerk versierd; de achterzijde vertoont tevens een cirkel, waarvan vier stralen uitgaan.
35. Gemagazineerd zijn onder F een aantal zulke steenfragmenten uit o.a. Heerlen.
36. Frankische gebruiksvoorwerpen.
Gemagazineerd zijn onder G II. een aantal dergelijke voorwerpen afkomstig o.a. uit Heerlen en Voerendaal.
37. Een collectie romeins aardewerk (*22 stuks*) afkomstig uit Heerlen. Aangekocht door bemiddeling van de heer W. J. H. Römgens te Heerlen.
38. Bij Heerlen werden bij het leggen van fundamenten voor een nieuw hospitaal een grote massa scherven gevonden. De heer prof. Goossens vermoedde dat daar een romeinse pottenbakkerij geweest moest zijn. De heer Evelein vertrok daarheen en werd door de heer rector R. Driessen zeer welwillend ontvangen. Ofschoon om terwille der

fundering van gemeld hospitaal reeds veel vernield was, gelukte het hem toch een *dubbele pottenbakkersoven* bloot te leggen die de architect de heer Ubaghs de welwillendheid had in tekening te brengen. Omtrent deze vondst zal in de oudheidkundige mededelingen deel II een artikel van prof. G. en de heer E. verschijnen.

39. Romeins vaatwerk en fragmenten daarvan in terra-nigra, terra-sigillata, pijpjaarde en andere techniek. Stuk groen glazuur uit een pottenbakkersoven. Afkomstig van de pottenbakkersovenopgraving te Heerlen, verricht vanwege het museum, met medewerking van prof. Goossens te Rolduc. Deels geschenk van prof. Goossens, deels aangekocht door bemiddeling van de heer rector Driessen te Heerlen.
40. Twee stuks romeins aardewerk en een terra sigillata-scherf. Afkomstig uit Heerlen. Geschenk van de heer W. J. H. Römgens te Heerlen.
41. Fragmenten van *loden waterleidingsbuizen*. Afkomstig uit Heerlen. Geschenk van prof. Goossens te Rolduc.
42. Te Heerlen werd op verzoek en met medewerking van prof. Goossens Rolduc een kort onderzoek ingesteld naar enige kiezelfundamenten, gevonden op hetzelfde terrein, waar in 1908 romeinse pottenbakkersovens waren blootgelegd. Bedoelde fundamenten bleken de grondslagen te zijn van een of ander gebouw, dat zonder twijfel in verband staat met de vroeger gevonden pottenbakkersovens.
43. Scherven en fragmenten van romeins vaatwerk, twee fragmenten van romeinse tegels, een stukje glas en een spijker. Afkomstig uit Heerlen. Geschenk van de heer Römgens te Heerlen.
44. Gemarmerde terra-sigillata-scherf, terra-sigillata-stukken. Romeinse scherven. Afkomstig van Heerlen. Geschenk van prof. Goossens te Rolduc.
45. 13 Stuks aardewerk en scherven. Afkomstig van de Staatsmijnen te Heerlen.
46. De heer Martin bezocht enige malen *Heerlen, waar een grote collectie aardewerk uit de romeinse pottenbakkerijen aldaar door hem ten dele werd aangekocht en voor een deel zelf werd uitgegraven*.
47. 7 Gallo-germaanse urnen. Fragmenten en scherven van Germaans aardewerk. Gevonden op het terrein van de Prins Hendrikmijn te Heerlen. Aangekocht.
48. Romeinse oudheden, bestaande uit twee wrijfschaaltjes, drie kommetjes, drie kruikamphoren, drie bekers, een kom en drie bakjes van terra sigillata, een potje en een standaardje van brons. Gevonden te Welten bij Heerlen. Aangekocht.
49. Karolingische oudheden, bestaande uit een kan, zes potten en een kruikamphoor. Gevonden te Welten bij Heerlen; aangekocht.
50. Fragmenten van waarschijnlijk Karolingische dakpannen. Gevonden op de plaats van een oude pottenbakkerij bij de Staatmijn Hendrik te Heerlen. Geschenk.

51. Urntje, bord en scherven van romeins ruwwandig aardewerk. Gevonden te Heerlen. Aangekocht.
52. Zestien stuks romeins aardewerk, kruikhalzen, fragmenten en scherven van dergelijk aardewerk en zeven romeinse munten. Gevonden op het terrein van vergraven romeinse pottenbakkersovens te Heerlen. Gedeeltelijk aangekocht en gedeeltelijk geschenk van de heer A. Honingmann te Heerlen.
53. Vijf romeinse wrijfschalen, vier nappen, twee urnen, twee potten, *twee en vijftig gewelfpotten*, scherven en fragmenten van dergelijk aardewerk, dakpannen, stenen, een ijzeren haak, een ketting en spijkers. Opgegraven vanwege het museum uit een romeinse pottenbakkersoven op het terrein van de heer A. Honigmann te Heerlen.
54. Scherven van romeins aardewerk. Gevonden te Heerlen. Aangekocht.
55. Dr Goossens te Maastricht hield mij verder op de hoogte van belangrijke vondsten te Heerlen, waarvan vooral die van *een aantal stenen sarcophagen met prachtige stukken glas- en bouwsteenwerk* te vermelden valt. Aangezien het niet mogelijk was wegens de exorbitante prijs deze stukken voor het museum aan te kopen, werden ze door de amanuensis Schregel ter plaatse gefotografeerd.
56. Ook Heerlen en de heer Peters werden door ons bezocht. Deze schonk ons voor het museum een romeins kruikje van zeer bijzondere vorm en versiering.
57. Aan de heer ingenieur der Staatsspoorwegen W. Weisfelt en de heer P. Peters te *Heerlen*, danken wij *een interessante collectie romeins aardewerk*, gevonden bij het graven van een grote tunnel onder de spoorweg ten westen van het station en door laatstgenoemde heer reeds in de laatste aflevering onzer oudheidkundige mededelingen beschreven.
58. Tot slot van mijn mededelingen de werkzaamheden en aanwinsten betreffende, bewaarde ik het heuglijke bericht, dat door het optreden van dr W. Goossens als bestuurslid der vereniging Reuvens en niet minder door de vriendelijke hulp en de grote vloedigheid der vereniging Rembrandt, welke dadelijk bereid was een voor ons zeer hoog bedrag voor te schieten, de hand is kunnen worden gelegd op *de schat van romeins kunsthandwerk*, welke reeds voor ongeveer 10 jaar in *Heerlen gevonden*, tot heden toe in particulier bezit was gebleven. Wanneer deze voorwerpen eigendom van het museum geworden zullen zijn, zullen wij *een aanwinst te boeken hebben van buitengewoon hoge waarde*. Aangezien bij het afsluiten van dit verslag deze zaak echter nog niet geheel geregeld is, moet ik mij tot deze korte vermelding en tot het uitspreken van mijn hartelijke dank aan allen, die hierbij betrokken zijn, bepalen. Spoedig hoop ik hierover elders reeds uitvoeriger te kunnen berichten; ik meende echter dit voor ons museum zo heuglijk nieuws thans niet te mogen verzwijgen.

L. v. H.

Historische Chroniek

TENTOONSTELLING „STEDENSPIEGEL”.

Bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de N.V. Bank voor Nederlandse Gemeenten is door de commissarissen en de direktie onder de naam „STEDENSPIEGEL” een tentoonstelling ingericht in het gemeentemuseum te Den Haag. Hierin wordt tot uitdrukking gebracht de plaats van de Nederlandse gemeenten in de ontwikkeling van het cultuurpatroon van ons land. Zij is zodanig opgezet, dat vanuit een afbeelding van een plein in een willekeurige moderne wijk van een Nederlandse gemeente een terugblik gegeven wordt op het ontstaan en de ontwikkeling van de Nederlandse stad. Men heeft getracht de bestuurlijke, economische en culturele plaats van de Nederlandse stad duidelijk te maken terwijl men in het slot van de tentoonstelling laat zien hoe deze in de Nederlandse steden ontwikkelde gebieden van overheidszorg door de Nederlandse gemeente werd overgenomen.

Dit gegeven is geïllustreerd met voorwerpen van geschiedenis en kunst, die uit een zo groot mogelijk aantal Nederlandse gemeenten afkomstig zijn. Ook het Gemeentebestuur van Heerlen heeft hieraan zijn medewerking gegeven. Naast een aantal foto's van de moderne Heerlense stedenbouw werden eveneens afbeeldingen en voorwerpen uit de gemeentelijke oudheidkundige verzamelingen voor dit doel in bruikleen afgestaan. We vermelden hier een opgravingsfoto van de romeinse thermen; een verwarmingsbuis en een ronde tegel van een hypocaustum; een fragment van een gecanneleerde zuilenschaf (eerste vondst) uit de thermen; het fraai bewerkte volutenkapiteel, eveneens afkomstig uit de thermen en de onlangs verworven grote, fraai bewerkte, bronzen romeinse olielamp met twee tuiten. Tevens kan men er het uit Heerlen afkomstige, wereldberoemde, gouden flaconnetje en de donkergroene glazen beker met witte versieringsmotieven bewonderen. Beide laatste voorwerpen bevinden zich in het rijksmuseum van oudheden te Leiden.

De deelname van Heerlen aan deze landelijke tentoonstelling komt ook tot uitdrukking in de uitgegeven catalogus. Mevr. prof. dr A. N. Zadoks-Josephus Jitta schrijft onder het hoofdstuk „Stedelijke cultuur in de romeinse tijd” als volgt:

... „Bezuiden de limes was er geen enkele officieel erkende stad. Dat de vicus Heerlen stedelijke allures had, daarvan getuigen de grootse thermen en de vermoedelijke resten van het Forum. Ook Maastricht was van betekenis. Maar het zuiden, vooral Limburg, werd toch vooral door de villa's gedomineerd. De rijke vondsten tonen aan dat hier een verfijnde, stedelijk gerichte wooncultuur bestond. De recente grafvondsten te Esch (N.B.) laten zien, dat het aangrenzende Brabant hieraan van harte deelnam. Een belangrijke zeehaven, speciaal voor de handel op

Britannië en waarschijnlijk ook als vlootbasis, was ongetwijfeld Domburg. Helaas is van de nederzetting niets bekend. Wel is in 1647 een thans weer door de zee verzwolgen heiligdom tevoorschijn gekomen. Bewaard gebleven zijn alleen enige altaren, gewijd aan de inheemse godin Nehalennia, beschermster van de scheepvaart.

In scherpe tegenstelling tot het ge-urbaniseerde Zuiden staat het eveneens welvarende gebied benoorden de limes. Van landelijke nederzettingen geven de opgravingen van Fochtelloo (Dr) en Ezinge (Gr) een voorbeeld. Enkele huidige terpendorpen bewaren nog de besloten structuur van de oude nederzetting. Toch is ook hier de Romeinse cultuur doorgedrongen. Levendig handelsverkeer blijkt uit de vele import en de talrijke muntvondsten. Ook in de cultus dringt deze invloed door. Wij kennen geen heiligdommen maar wel talrijke bronzen beeldjes die Romeinse goden voorstellen; deze zijn zeker door hun eigenaars gelijkgesteld met inheemse goden, die zo Romeinse gestalte kregen. Hier geen Romeins gezag maar wel prestige.

Omstreeks het midden van de 3e eeuw n. C. raakt het met het goede leven hier te lande gedaan. De Romeinse linie is niet meer bestand tegen het opdringen van nieuwe Germaanse stammen, nu in federatie verenigd. De rijksgrens wordt verplaatst naar het Zuiden en loopt in deze streken van Keulen via Heerlen en Maastricht naar Bavai. De legerplaatsen aan de Rijn worden verlaten. Nijmegen ontvangt de volle laag van de inval van de Franken die zich in het territorium der Batavi vestigen. Ook Forum Hadriani gaat ten onder. De vicus Heerlen gaat sterk achteruit. De villa's verdwijnen, een enkele wordt wellicht tot burcht verbouwd.

Ook elders in het Romeinse rijk baart de defensie zorgen. Zelfs de stad Rome wordt defensief ommuurd. Een nieuw verdedigingssysteem wordt ontworpen. De muren worden op geregelde afstand door zware torens verstevigd; ook de poorten worden zo versterkt. Dit systeem wordt zowel aan stadsmuren als aan legerplaatsen toegepast. Een castellum van het nieuwe type wordt te Maastricht gebouwd. De thermen van Heerlen worden in een nieuwe vesting opgenomen. Nog blijven relaties met het Romeinse rijk bestaan. Romeinse import en Romeinse munten blijven komen. Een nieuw Nijmegen ontstaat dichtbij het oude; een grafvondst aldaar toont een combinatie van Romeinse en Frankische waar. Een plaatselijke grootheid is het noordelijke Beilen, die zijn pro-Romeinse gezindheid rijkelijk beloofd zag, verstopt zijn goudschat bij de nadering der „barbaren“... en is niet in staat deze weer op te graven. De Romeinse periode hier te lande loopt ten einde. Kort na 400 trekken de Romeinen zich officieel terug.”

Deze waardevolle en unieke tentoonstelling, die op 28 oktober 1964 door de minister van Binnenlandse Zaken werd geopend, is nog tot 24 januari 1965 te bezichtigen.

OUDHEIDKUNDIGE VONDST NABIJ „DE PAAL” *)

Bij slopingswerkzaamheden t.b.v. de aanleg van een nieuwe verkeersrotonde nabij het hoekpunt Bekkerweg - Benzenraderweg (sektie E 2270) stootte men op 21 oktober 1964 op een uit kunradersteen gemetselde put. Na afdaling in deze put tot op ongeveer 1 m. onder het maaiveld, kwam men in een eveneens uit kunradersteen opgetrokken en gewelfde ruimte van $6,50 \times 4,40$ m. met een onregelmatige hoogte. In de noordwand van deze ruimte bevond zich een doorgang, die toegang gaf naar een tweede ruimte, die echter met grond opgevuld of ingestort bleek te zijn.

Na melding bij de rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek te Amersfoort werden deze muurresten op 30 oktober 1964 door deze instelling aan een nader onderzoek onderworpen. Hierbij is komen vast te staan, dat we te doen hadden met keldergewelven van een oud gebouw uit de 17e of 18e eeuw.

De muren werden na opmeting en intekening in zijn geheel verwijderd.

*) P. L. M. TUMMERS : De veldnaam „De Paal”;
in: Land van Herle 1960, blz. 91 e.v.

SPREEKBEURT VOOR ST. ADELBERT HEERLEN e.o.

Door de St. Adelbertsvereniging afd. Heerlen en Omstreken werd op dinsdag 17 november 1964 een bijeenkomst gehouden in de nieuwe behuizing van het gemeentelijk archief en museum van Heerlen. Drs L. van Hommerich hield bij deze gelegenheid een lezing met lichtbeelden, die als titel droeg:

„De historische groei van Heerlens plattegrond”.

In een boeiend betoog ging spreker nader in op de ontwikkeling van de stadsplattegrond van het huidige Heerlen. Met als vertrekpunt de prehistorie, werd via het Romeinse woonpatroon en de vroege middeleeuwen met haar plattelandfort en waterlopen het tegenwoordige stratenplan aan een vergelijkend topografisch onderzoek onderworpen.

Na een levendige gedachtenwisseling, waaraan ook werd deelgenomen door de heer J. J. Jongen, voorzitter van de historische kring, werd door de aanwezigen een bezoek gebracht aan het nieuw opgestelde Heerlense museumbezit, waar men tot rond 23.30 uur bleef vertoeven.

EXCURSIE VAN DE A.W.L. NAAR HEERLENS MUSEUM.

Op 30 oktober 1964 brachten een 30-tal leden van de Archeologische Werkgemeenschap Limburg een bezoek aan het gemeentelijk oudheid-

kundig museum van Heerlen. Het gezelschap werd door drs L. van Hommerich ontvangen, die tevens een uiteenzetting gaf over de drieledige rol, die Coriovallum in de romeinse tijd heeft vervuld: als *statio* aan een snijpunt van wegen; als *vicus* met economische bedrijvigheid en ten slotte als *castellum* tijdens de latere keizertijd. De gunstige terreingesteldheid tussen Caumer- en Geleenbeek alsmede de keteldalligging tussen de hoogten van Ubachsberg - Hooghees, hoogte van Bovenst-Caumer en Lichtenberg met in het noorden de heide-begrenzing, hebben de stichting van romeins Heerlen in de hand gewerkt.

Na deze inleiding werd een rondgang gemaakt door het museum, waarbij de heren A. Ulrich en J. Gielen assistentie verleenden.

OPENING ZAKENPAND SCHUNCK IN OUD-ROMEINSE SFEER.

Toen op 16 september j.l. de deuren open gingen van het grote nieuwe zakenpand Schunck, gelegen aan de Promenade — Honigmanstraat — Dautzenbergstraat, kreeg de stroom van kijkers een 16-tal etalages te zien in een stijlvolle oud-romeinse stoffering. De direktie, die zich met Heerlens verleden verbonden weet, wenste nadrukkelijk terug te grijpen naar het romeins verleden van onze stad, waarvan — dat lag voor de hand — de eventuele marktbedrijvigheid o.m. in textiel naar voren zou moeten worden gebracht.

Het is natuurlijk historisch-wetenschappelijk onmogelijk te bewijzen, van welke aard een eventuele textielhandel ter plaatse is geweest: textielgoederen zijn niet duurzaam en worden zo maar niet opgegraven. Wél hebben we vergelijkend materiaal van sculpturen e.d. bij de hand om een aannemelijke schets te geven van hoe we ons een en ander moeten voorstellen. Ook uit de voorhanden museumstukken kan over de handel in het algemeen iets worden beweerd. De direktie Schunck liet hiervoor 14 kunstzinnig uitgevoerde koperrollen vervaardigen, waarop in het kort het romeinse verleden van Heerlen verhaald werd. Een reëel voorbeeld van zakendoen, vermengd met goede burgerzin voor haar vaderstad!

Bij de officiële opening waren onze Provincie-gouverneur en Heerlens burgemeester drs. F. Gijzels aanwezig.

L. v. H.

REGISTER

op de inhoud van de jaargang 1964

door

drs L. van Hommerich, secretaris.

Aflevering 1—2, januari/april.

— De Romeinen in het Maasland:

Teksten van de radiocyclus van lezingen, gehouden in de Raadzaal van het Stadhuis van Heerlen, 8 mei — 12 juni 1963:	1
Voorwoord (door J. J. Jongen, voorzitter:	2
Overzicht lezingen:	3
Inleidende woorden door de heer Chr. Smits, directeur van de Regionale Omroep Zuid:	4
Openingswoorden van mr dr Ch. J. M. A. van Rooy, burgemeester van Heerlen:	5
De vicus en het castellum Coriovallum (door drs L. van Hommerich):	7
Die Grenzverteidigung des römischen Reiches (door Prof. Dr H. von Petrikovits):	14

— Monumentenzorg in de gemeente Eygelshoven (door J. J. Jongen): 19

— Een muntvondst te Eygelshoven (door H. J. M. Frusch): 23

— Historische Chroniek (door L. van Hommerich);

Burgemeester drs F. J. W. Gijzels, de nieuwe wachter over Heerlen:	28
Huwelijk van H.K.H. Prinses Irene met Prins Hugues Charles de Bourbon-Parma:	31
Koninklijke onderscheidingen:	31
Oudheidkundige vondsten:	31
Radiolezing:	31
Schenking foto's door de Stichting „Werk en Vreugde” Heerlen:	32
Schenking fotocollectie van de heer H. J. Dupont, Heerlen:	32
Nieuw adres gemeentelijke oudheidkundige dienst:	32

Aflevering 3—4, mei/augustus.

— De Romeinen in het Maasland:

Van Coriovallum naar het Westen (door prof. dr J. Mertens):	33
Van Coriovallum naar het Oosten (door Dr. Otto Doppelfeld):	38
Heerlen und die Civitas der Traianenser (door Dr. Hermann Hinz):	42
De kolonisatie van het platteland (door dr W. Braat):	50

— Historische Chroniek:

Een romeins brandgraf te Nieuwenhagen (door L. van Hommerich):	56
Verrassende romeinse vondsten aan de Valkenburgerweg te Heerlen (door Jos Gielen):	65
Romeinse vondsten in de Geleenstraat (door L. van Hommerich):	72
Spreekbeurten (door L. van Hommerich):	72
Koninklijke onderscheidingen (door L. van Hommerich):	73
Nieuw adres gemeentelijk oudheidkundig museum (door L. van Hommerich):	73
Tentoonstelling „V. 64” te Valkenburg (door L. van Hommerich):	74
Aanwinsten gemeentelijke bibliotheek (door L. van Hommerich):	74
schenking boeken door de Erven H. J. Dupont, Heerlen;	
schenking boeken door ir J. C. Schlösser, Heerlen.	

Aflevering 5, september/oktober.

— De Romeinen in het Maasland:

De landbouw in de romeinse tijd (door dr J. M. G. van der Poel):	77
De ambachtelijke kunsten (door prof. dr J. J. M. Timmers):	83
Trier als Römische Kaiserresidenz und Sitz der Gallischen Präfektur (door Dr. W. Reusch):	89
Die Anfänge des Christentums im Rheinland (door Dr. H. Borger):	95

Romeinse weg- en grafvondsten aan de Valkenburgerweg te Heerlen op 2 en 3 september 1964 (door Jos Gielen):	101
Romeinse vondsten aan de Promenade te Heerlen (door Jos Gielen):	104
Excursie naar Rolduc en naar het kasteel van 's-Hertogenrade (door L. van Hommerich):	105
Het ontstaan van het Land van Rode (door H. J. M. Frusch):	105
Uit de geschiedenis van Rolduc (door L. Augustus):	109
IVE Congres international d'Etudes Gauloises, Celtiques et Protoceltiques à Sarrebruck, 4—8 septembre 1964 (door A. Ulrich):	112
Vijftig jaren Parochiale Schoolvereniging Heerlen (door L. van Hommerich):	114
In memoriam Jef Leufkens (door L. van Hommerich):	114
Tirricus, plebaan te Heerlen anno 1234 (door L. van Hommerich):	115

Aflevering 6, november/december.

Onthulling Coriovallumzuil; bouw thermenmuseum (door J. J. Jongen):	117
---	-----

— De Romeinen in het Maastrand:

Wat is er overgebleven van de taal der romeinen? (door dr P. L. M. Tummers):	123
Wat is nog romeins in de stadsplannen? (door Prof. Dr. Edith Ennen):	128
Het verval van het Rijk (door prof. dr S. J. de Laet):	132
Das Aufblühen einer neuen Kultur (door Dr. Severin Corsten):	138

— Romeinse voorwerpen van Heerlen in Leidens museum (door L. van Hommerich):	145
--	-----

— Historische Chroniek (door L. van Hommerich);

Tentoonstelling „Stedenspiegel” te Den Haag:	150
Oudheidkundige vondst nabij „De Paal:	152
Spreekbeurt voor St. Adelbert Heerlen e.o.:	152
Excursie van de A.W.L. naar Heerlens museum:	152
Opening zakenpand Schunck in oud-romeinse sfeer:	153